

Koen Aerts, *'Repressie zonder maat of einde?' De juridische reïntegratie van collaborateurs in de Belgische staat na de Tweede Wereldoorlog* (Dissertation Ghent University 2011; Gent: Academia Press, 2014, XIX + 547 pp., ISBN 978 90 382 2282 0).

This study about the legal reintegration of collaborators ('incivics') in the Belgian State after the Second World War is, inevitably, at the same time an element of the perennial Belgian issue: the relation between the French speaking community and the Flemish (Dutch) speaking community. During both World Wars, Flemish activists collaborated with the German occupier hoping to achieve more political and social influence for the northern part of the country and its language. After both wars, many of those activists were prosecuted. In popular Flemish opinion, prosecutions after the Second World War had been excessive ('repression without measure or end'), and during the following decades many attempts were made to, legally or unofficially, wipe the 'victims' clean of their undeserved shame. Today, citizens are still not permitted access to archival sources of the repression, even concerning their own (grand) parents, on account of 'public security'. Therefore, only scholarly research is able to refute popular myths around collaboration, resistance and repression.

While Huyse and Dhondt's *Onverwerkt verleden* ('Undigested past') already debunked some of the myths in 1991, historian Koen Aerts for the first time provides a detailed and comprehensive account, based on archival sources, of the nature, scope and duration of the punitive measures. He situates his study in the last of three periods usually distinguished in writings on this topic: a culture of complaint, 1944-1980 (concerned by the Flemish identity struggle), a culture of trauma, 1980-2000 (historiography proper, but in a pathological vocabulary aimed at improving relations between Flemish and Walloons), and a culture of historicizing, 2000-present (neutral scholarship without direct reconciliatory concerns). In providing a firm factual basis for the ongoing discussion about the justness of the postwar repression, Aerts' 'politically neutral' study might nevertheless play an important role in reconciling both camps.

The repression measures are not grouped in legal categories but according to the object of the measure, and treated in the four chapters of part II: measures aimed at 1) the incivic's freedom, 2) his property, 3) his civil and political rights, and 4) certain benefits, facilities and damages. This provides a more complete picture of the effects of legally different measures that have similar consequences, such as fines, special taxes, confiscation and damages to the state, which all fall in the second category. This is a clear advantage of

a non-legal perspective. A disadvantage is that certain salient legal aspects do not receive the attention a jurist would give them, such as the relation between military and other courts in the procedures and the degree to which retroactive legislation was used.

The chapter on imprisonment (and death sentence) shows that between 1944 and 1950 more than 400,000 cases were opened, 58,140 suspects actually stood trial of whom 90% received prison sentences. Although more than 8,500 collaborators were sentenced to more than ten years, in 1955 only 345 collaborators were still incarcerated. The main concern of the chapter, therefore, is with the methods of sentence reduction and release. These were used by different bodies to execute a more or less common policy of ending all incarcerations as soon as possible: reprieve and conversion (less than 10% of 2,940 death sentences were carried out), conditional and provisional release. The law had to be used creatively in order to make this possible. The difference between a 'motivated' and 'regular' reprieve did not become fully clear to me but that is probably an indication of the cluttered social and political reality of the day (16 cabinets between 1944 and 1960).

The property ('patrimonial') sanctions were predominantly reserved for economic collaborators. Special taxes were levied on profits made by persons and legal entities from dealings with the enemy (100%) and on extraordinary war profits (70-95%). Confiscation was automatically applied to all objects used in criminal activities for which someone was convicted. Earnings could also be confiscated. Fines often exceeded legal limitations and damages that were due to the state could be based on 'moral damage'. The fact that these sanctions differed in legal nature, meant that they could be combined, infringing upon the *ne bis in idem* principle (the ban on multiple prosecutions for the same crime). In some cases the sum of the sanctions was in excess of the total assets of the incivic, which in fact amounted to the outdated and now unlawful punishment of general confiscation of property. Of 19.3 billion Franks due by 6,000 persons, 4.1 billion was received. The special taxes were by far the most successful sanction: 90% of 3.25 billion was received, whereas of all confiscations and damages levied only 7% of 16 billion flowed into the treasury, and 42,5% of 200 million in imposed fines were paid. In the case of prison sentences, the release program could be said to be in violation of the legal principle of just desert, but in favour of the convicts, while the property sanctions violated many legal principles at their disadvantage.

The loss of rights, affecting nearly 100,000 incivics, shows more or less the same development: a sharp decline in active sanctions around 1960. Regarding the exclusion from benefits, the administrative courts used the methods of ignoring the law or interpreting the law creatively or creating sanctions themselves, resulting in a 'hermetic and self-sustaining' system of exclusions. Aerts rightly applies Richard Dawkins' metaphor of the blind watchmaker to this seemingly coordinated and planned scheme, which was

actually the result of many different departments and individuals (re)acting *ad hoc*. The exclusions were much more durable than the other sanction types and harder to get rid of by the possibly more than 100,000 persons affected. This means that, except for this category, the repression was not ‘without measure or end’.

Although Aerts does mention transitional justice as a background theme of his subject, he does not consider the violation of legal principles (some listed at 258) as typical of transition periods. He calls the repression ‘not transitional justice but justice in transition’ (66) or ‘liberal-democratic rule of law in overdrive’ (496), thereby rightly emphasizing legal-political continuities. A more apt term for this perspective, however, would be ‘state of exception’ (theorized by Carl Schmitt, Giorgio Agamben). But even so, I think the Belgian repression does qualify as a form of transitional justice, because it matches exactly the concept of transitional justice as Ruti Teitel describes it in her groundbreaking book *Transitional Justice* (2000) (which Aerts does not refer to): a normative shift in a national political identity crisis, solved by an official passage ritual of retaliation in cluttered procedures violating legal principles which were cut short when momentum was lost. Aerts’ subtitle also expresses this in the term ‘legal reintegration’.

The many tables in the book clearly present the numerical data, although some are not entirely clear or do not mention some interesting relations between figures. Regrettably, there are no indexes of names, subjects or cases, which is only partly compensated by the detailed table of contents. In sum, this study has justly been praised as a landmark in the research of this sensitive period in Belgian history. It also allows for better comparisons with other countries and application of wider perspectives such as theories of transitional justice and state of exception.

Derk Venema, Radboud University

Hilda Amsing en Mineke van Essen (eds.), *Over professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2014, VIII + 248 pp., ISBN 978 90 2324 994 8).

In 1963, a new faculty was introduced in the *Academisch Statuut*, which governs the structure of university education in the Netherlands, the faculty of Social Sciences. This new faculty was intended to bring together academic disciplines such as Sociology, Psychology and Political Sciences, which were until then scattered among several other (combinations of) faculties, into one organization. In subsequent years, the new faculty was formally realized in the articles of each separate university. Therefore, in recent years, several social faculties in the Netherlands commemorated or celebrated their fiftieth anniversary, sometimes accompanied by memorial books. One of these publications is the here reviewed book *Over Professoren. Een halve eeuw psychologie, pedagogiek en sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen* [About Professors: a half century of Psychology, Pedagogy and Sociology at Groningen University], a collection of nine biographical essays on nine professors from these disciplines from the past fifty years, preceded by a chapter on the origin and development of the faculty.

This first chapter mainly demonstrates that an organizational merger does not immediately lead to unification. Cooperation increased at a governmental and administrative level, but in the fields of education and research the various departments went their own way in fairly autonomous subfaculties. Indeed, as elsewhere, there was opposition to the notion that psychology, sociology and related disciplines had a common object and identity. Especially psychologists felt themselves more interconnected with the biomedical sciences than with the other social sciences. Cooperation was realized only in the departments of methodology and statistics and educational sciences. No wonder that the Groningen faculty all these years stubbornly avoided the word ‘social sciences’ and refers to itself with a title in which the constituent parts can be recognized, Faculty of Behavioral and Social Sciences.

The best part of the book consists of nine biographical sketches of professors from the faculty; eight men (P.J. Bouman, I. Gadourek, S. Lindenberg, H. Nieuwenhuis, L. van Gelder, J. Snijders, B.J. Kouwer and W.K.B. Hofstee) and one woman (W. Bladergroen). The nine persons are nicely balanced between the three subfaculties Psychology, Pedagogy / Education, Sociology, and between generations: three professors from the period just

before the joint faculty around 1960, three out of the establishment years 1965-1985 and three from beyond. Also the last three are now retired or deceased. All chapters consist of well-written and interesting stories in which both the personal life of the professor and his or her scientific career are described and interpreted. Besides, attention is being paid to the role that each person has had in the organizational development of the faculty. Why precisely these nine persons have been selected, is not explained, though the biographical sketches themselves and the blurb of the book give the impression that we are dealing with 'illustrious, inspired and controversial' figures in the field. In the absence of a full list of professors of the faculty, we must believe the editors at their word. Noticeable is also the fact that the authors of the chapters have a different relation to their main character. Some are former students or even their successors, and in some cases this makes the biographical description more a hagiographical one. Other portraits, such as those of Snijders (by Pieter van Strien), Kouwer (by Jacques Dane) and Bladergroen (by Mineke van Essen) give a nice and balanced analysis of their life and work, without avoiding the pain points.

The question left of course is that into the value of such a publication. You can discuss whether the history of a faculty or of sciences can be based on the persons who were prominent in it. The authors think so. They argue that 'the life of individual scholars can provide insight into the history of science because it reflects social developments which are an elaboration on that living in the development of the discipline' (VIII, translated from Dutch). That to me seems, with all due respect, an opportunist argument that in principle would apply to all scholars, not only the prominent ones. But that choice being made, the editors have missed the opportunity to write a final chapter in which a more comprehensive analysis is made how the lives of these nine professors have contributed to the development of the social sciences in general or the Groningen faculty in particular. The topics are for the taking. Let me give only two examples. Throughout the separate chapters you can see for example a marked change in the status of professors. Those from the first and second generation often had already made a career outside of the university before they started their academic occupation. Those of the latter generation made their career almost exclusively within academic circles. This reflects a change in the way students, PhD's and young academic professionals nowadays are being socialized in the world of science and it reflects also a change in the role of universities and university staff in society in general. Another noticeable development is that of internationalization. The older professors published almost exclusively in Dutch; even an internationally recognized celebrity in the field of personality psychology, W.K.B. Hofstee, (professor from 1969 until 2001), scarcely wrote in English in the first ten years of his professorship. He did only do so after 1985. And then to think he even studied and worked in the us!

This brings us to the question at which audience this book is directed. I suppose that it will be read differently by (former) employees and students of Groningen University than by others. The former will recognize much of what is being described as part of their own reminiscence or to understand how present situations are rooted in the past. To them, the book offers striking characterizations, nice anecdotes and a lot of facts. However, those accounts could be trivial to other readers. Mainly because a more general positioning of the main characters and the Groningen faculty in national and international arenas virtually remains absent, this book might give an introverted and sometimes complacent impression.

In 1975, the Dutch author and former reader in Geology at Groningen University, W.F. Hermans published a novel *Onder Professoren*, in which he portrayed this university and their professors as a rather provincial and narrow-minded institution. The editors do not mention it, but their title cannot be interpreted otherwise than as a nod to this bestseller. However much I value some of the biographical sketches that are really interesting and important to students of the history of science, the book as a whole cannot allay the impression Hermans gave.

Peter Selten, University of Utrecht

Frans Becker en Gerrit Voerman (eds.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam: Boom, 2016, 376 pp., ISBN 9789461055156).

Tegen de achtergrond van een hedendaags veralgemeend onbehagen in de rangen van de Europese sociaaldemocratie neemt deze bundel vanuit verschillende invalshoeken de naoorlogse geschiedenis van de Nederlandse PvdA onder de loep. De moderne PvdA was het product van een fusie van drie formaties: de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie. Met deze krachtenbundeling wilden de initiatiefnemers de vooroorlogse verzuilde politieke verhoudingen doorbreken en de machtspositie van de confessionele partijen slechten. Zeventig jaar later kan men zeggen dat die missie geslaagd is. Toch wordt vanaf de aanhef van dit boek alles gerelateerd aan de identiteitscrisis van de West-Europese sociaaldemocratie. Hiermee situeren de teksten zich binnen de heersende internationale introspectie door de wetenschappelijke bureaus van de Europese sociaaldemocratische partijen, bevriende denktanks en academici. Uit die literatuur blijkt dat er een consensus groeit over de oorzaken van de huidige identiteitscrisis, maar dat dit nog niet leidt tot het uitzetten van een nieuwe koers, laat staan een nieuw 21ste-eeuws paradigma voor de sociaaldemocratie.

In elk van de tien bijdragen die deze bundel telt, worden de oorzaken voor de heersende malaise gezocht bij het neoliberale offensief dat vanuit de Verenigde Staten (Reagan) en Groot-Brittannië (Thatcher) vanaf het begin van de jaren 1980 de verzorgingsstaat onder vuur nam. De reactie van de sterk met deze verzorgingsstaat geïdentificeerde sociaaldemocratische partijen wordt door Pieter Nieuwenhuijsen met een religieuze metafoer beschreven: een bekering. Volgens Frans Becker nam de PvdA de ideologische schutkleur van de huidige politieke omgeving aan en raakten de eigen politieke waarden op de achtergrond. Op alle niveaus werden, om nog maar eens Wim Kok te parafaseren, de ideologische veren afgeschud. Het nieuwe paradigma was eveneens van Amerikaans-Britse snit. Het werd gesymboliseerd door 'jonge' leiders als Bill Clinton en Tony Blair. In diens *New Labour* luidde het dat men de oceaan overstak om te leren en vervolgens het Kanaal kruiste om te doceren. Onder Wim Kok en Ad Melkert ging de PvdA, die niet echt op het Angelsaksische model van de Derde Weg had zitten wachten, medeverantwoordelijkheid nemen voor omvangrijke bezuinigingen op publieke voorzieningen en weinig populaire hervormingen van de verzorgingsstaat.

In zijn bijdrage over Europa legt Gerrit Voerman bloot hoe pijnlijk de resultaten van zo'n 'beking' zijn. Terwijl de PvdA vanaf de jaren 1950 opteerde voor een Europese integratie, evolueerde de partij van 'Geen socialisme zonder Europa; geen Europa zonder socialisme' naar een Europa waarin de vrije markt centraal stond en de sociale component niet echt uit de verf is gekomen. Vooral de laatste decennia werd daarbij, door de overheveling van tal van begrotingsbevoegdheden naar Brussel, de nationale ruimte voor actief tewerkstellingsbeleid ingeperkt. Aangezien rond de eeuwwisseling de sociaaldemocraten in tien van de (toen) vijftien lidstaten van de EU aan de macht waren, kan niemand volhouden dat deze politieke stroming lijdzaam heeft moeten toezien. Voerman besluit streng dat de PvdA, en meer in het algemeen de Europese sociaaldemocratie, daarmee heeft bijgedragen aan haar eigen onvermogen.

Mede door het Europese eenmakingsproces loopt de naoorlogse geschiedenis van de PvdA inderdaad parallel met die van tal van Europese zusterpartijen. Steven B. Wolinetz plaatst aan het einde van de bundel een aantal van deze partijen in een vergelijkend perspectief. Vele van deze partijen scoren tegenwoordig tien tot twintig procent stemmen minder dan na de Tweede Wereldoorlog en in de jaren 1970 en 1980. Meer dan een louter electorale evolutie wijst dit volgens Joop van den Berg op hun langzame ontworteling. Op dat vlak wordt in de bundel meermaals verwezen naar de maatschappelijke frictie binnen het potentiële PvdA-publiek. De hoger opgeleiden van de middenklasse die internationalisering en multiculturaliteit met vertrouwen tegemoet zien, worden hierbij geplaatst tegenover een door globalisering en Europese eenmaking gekwetste arbeidersklasse met enge terugplooiereflexen.

Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn ontdekken op basis van politicologisch survey-onderzoek sporen van eenzelfde verdeeldheid binnen de PvdA-gelederen. Dit duidt niet alleen op een probleem van interne consistentie. Het geeft ook ruimte aan de hardnekkige concurrentie waarmee de PvdA op beide vleugels kampt. Middenklassers kunnen ook terecht bij D66, Groen Links of zelfs VVD. De onderklasse kan verleid worden door het rechtspopulisme van Wilders of door de linkse SP. In wezen tracht die laatste de leemte op te vullen die de PvdA vanaf eind jaren tachtig achterliet. Dat is geen louter volatiel, electoraal gebeuren. Zoals Simon Otjes aantoonde, stijgt bij de basis en in het middenkader van de vakbeweging ook de aanhang van de SP ten koste van de PvdA. Enkel voor de vakbondstop is de SP nog geen geschikte partner. De consensusgerichtheid van de top maar ook de draaideur van syndicale verantwoordelijkheid naar PvdA-mandaat of zelfs PvdA-leiderschap blijkt daar niet vreemd aan te zijn. Net als alle andere sociaaldemocratische partijen is de PvdA een partij waar de bestuurspraktijk domineert.

Tegenslagen, zo schrijft Frans Becker, worden dan verklaard als onverdiende pech. Dit voedt de illusie dat uitgekende campagnes en goede

communicatie voor nieuwe vooruitgang zullen zorgen. Het is precies de onderschatting, aldus de voormalige adjunct-directeur van de Wiardi Beckman Stichting, van een duidelijke ideologische positionering die een nieuw wervend en eenmakend project bemoeilijkt.

Een aantal vage contouren niet te na gesproken, zoals het ietwat preutse label ‘postliberalisme’, reiken de auteurs zo een nieuw project niet aan. Maar dat is niet de prioritaire taak van wie de geschiedenis schrijft van zeventig jaar PvdA. En op dat vlak biedt deze bundel een erg waardevolle analyse van de evolutie van de Partij van de Arbeid die inspirerend is voor al wie zich over geschiedenis en toekomst van de sociaaldemocratie en de politieke linkerkzijde buigt, in Nederland, maar ook elders in Europa.

Vincent Scheltiens, Universiteit Antwerpen

Joep Boerboom, *Jan Terlouw. Jeugdboekenheld op het Binnenhof* (Amsterdam: Boom, 2016, 326 pp., ISBN 978 90 895 3613 6).

In deze aantrekkelijk geschreven biografie verhaalt Joep Boerboom over het leven van jeugdboekenschrijver, wetenschapper én politicus Jan Terlouw (1931). De biografie neemt als uitgangspunt de publicaties van Terlouw en onderzoekt in hoeverre er overeenkomsten zijn tussen het karakter en de levensloop van de auteur/schrijver en de protagonisten in zijn boeken. Die originele aanpak pakt goed uit.

Terlouw, bekend van jeugdboeken als *De Koning van Katoren*, *Oorlogswinter* en *Briefgeheim*, publiceerde meer dan dertig boeken, fictie en non-fictie. In zijn politieke dagboek *Naar zeventien zetels en terug*, en zijn tot televisieserie bewerkte *De Derde Kamer*, beschreef Terlouw de Nederlandse politiek, waarin hij een belangrijk deel van zijn werkzame leven actief was. Boerboom weeft de autobiografische elementen uit de boeken soepel door het levensverhaal van Terlouw heen. Hij werkte als ambtenaar voor het Rijk, de EU en is thans in dienst van de provincie Overijssel. Hij publiceerde over bestuurlijke onderwerpen in onder andere de *Internationale Spectator* en *NRC Handelsblad* en schreef een portret van Neelie Kroes in een bundel over Nederlandse Eurocommissarissen.

Jan Terlouw was een domineeszoon die een groot deel van zijn jeugd doorbracht op de Veluwe en werd gevormd door wat hij meemaakte in de bezettingsperiode. Boerboom laat zien hoe Terlouw die ervaringen verwerkte in het jeugdboek *Oorlogswinter*. Terlouws carrière begon in de wetenschap. Na twaalf jaar als kernfysicus bij een instituut voor plasmafysica onderzoek te hebben gedaan, zocht hij een nieuwe uitdaging. Het elan van de nieuwe partij Democraten 66 (D'66) en 'de emancipatie van de burger' spraken hem aan en andersom klikte het ook. Via de Utrechtse gemeentepolitiek belandde hij al snel in de Kamerbanken. Kinderboekenschrijver werd hij min of meer bij toeval. De verhaaltjes die hij zijn kinderen voor het slapengaan vertelde, bewerkte hij op advies van zijn vrouw, Alexandra van Hulst, tot een boek. Het werd een succes: verschillende kinderjury's verkozen zijn debuut *Pjotr* tot het beste jeugdboek van 1971. Terlouw, verrast door zijn talent, schreef door. De geëngageerde, moralistische jeugdboeken met een sterk plot bleken uitstekend bij de tijdgeest van de jaren zeventig te passen en vonden gretig aftrek. Boerboom legt in het hoofdstuk over de aanvang van Terlouws politieke loopbaan *Koning van Katoren* naast het D66-programma en ziet treffende gelijkenissen.

Als politicus richtte Terlouw zijn aandacht in het begin vooral op natuur en milieu. Hij zette zich in voor 'een leefklimaat waar niet alleen krukassen, plastics en wasmiddelen zich thuis voelen, maar ook mensen waar bloed uit komt als je er een gaatje in prikt' (85). Toen Terlouw in 1971 in de groene Kamerbankjes plaatsnam als een van de elf D'66-fractieleden, kreeg hij naast de portefeuille milieu ook het woordvoederschap over energie en economie. Dat de belangen van economie en milieu hard kunnen botsen, leek hem toen nog geen parten te spelen. Hij koos de kant van de actievoerders die zich inzetten voor het openhouden van de Oosterschelde en tegen gasboringen in de Waddenzee. In 1973 volgde Terlouw Hans van Mierlo op als fractievoorzitter van D'66. Dat waren grote schoenen om te vullen. Terlouw was niet zo'n hartstochtelijk politiek dier als zijn voorganger, hij beschouwde zichzelf als een beroeps politicus, en hoewel hij goed kon spreken, miste hij charisma. Daarbij ging het slecht met de partij. De partijleden in politieke functies voerden een sterk individualistische koers en als geheel stak D'66 bleekjes af in het sterk verdeelde politieke landschap. Een nederlaag bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart 1974 werd gevolgd door een totale deceptie bij de gemeenteraadsverkiezingen enkele maanden later. Opheffen die partij, leek het devies. Een complicatie vormde de deelname van D'66 aan het kabinet-Den Uyl. Bij een partijcongres stemde 55 procent voor het ontbinden van de partij, maar dat was statutair onvoldoende om tot daadwerkelijke opheffing over te gaan.

Kort daarna lukte het Terlouw met de nieuwe partijvoorzitter Jan Glastra van Loon de partij weer uit de prut te trekken. Van een partij gericht op democratische vernieuwingen verbreedde D'66 zich tot een sociaalliberale partij. Na de succesvolle oppositie tegen het eerste kabinet-Van Agt maakten lijsttrekker Terlouw en zijn partij bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1981 een klapper: van acht naar zeventien zetels. De slogan 'het redelijke alternatief' paste perfect bij Terlouw. Zijn keurige voorkomen en weloverwogen woorden spraken kiezers aan die het geruzie en gedram van Den Uyl en het geschmier van Van Agt moe waren. Toch moest Terlouw om het succes te verzilveren uitgerekend met deze twee kemphanen aan tafel om te onderhandelen over de kabinetsformatie. Wat volgde was een 'kamikazekabinet' dat zich nog voor de regeringsverklaring was uitgesproken te pletter vloog. Nog nooit had Terlouw zich zo geschaamd. Niettemin nam hij na een lijmpoging alsnog plaats achter de ministerstafel. Als minister van Economische Zaken botste hij diverse malen met de monomane en breedspakige Den Uyl, die als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid erin was geslaagd een deel van Terlouws portefeuille leeg te pikken.

Over het gedrag en de taakopvatting van Terlouw als minister roept het boek meer vragen op dan het beantwoordt. Zijn legalistische opvatting dat hij als minister van de Kroon niet langer partijvertegenwoordiger was, lijkt te suggereren dat Terlouw een halve eeuw te laat geboren was

voor het ministerschap. In de ogen van partijgenoten verkwaanselde hij het partijprogramma en de standpunten die hij eerder als Kamerlid had ingenomen. Terlouw vereenzelvigde zich sterk met het departement en koos onomwonden voor de ‘oude’ economie. Leek Terlouw hier soms op de zwart-wit ministers die hij had beschreven in *Koning van Katoren?* Of verstarde zijn verantwoordelijkheidsgevoel zijn vermogen tot flexibiliteit? Slechts drie maanden na zijn vertrek uit de politiek schreef Terlouw *Naar zeventien zetels en terug*. Het boek werd slecht ontvangen; zo omschreef journalist Willem Breedveld het als ‘notities gedrenkt in liters azijn’. Boerboom betwijfelt of langer wachten met publiceren een boek met meer zelfreflectie had opgeleverd. De wijze waarop Terlouw terugblijkt op het kabinet en zijn ministerschap is nauwelijks veranderd. Na zijn ministerschap kwam Terlouw op adem in het buitenland. Gedurende acht jaar was hij secretaris-generaal van de Europese Conferentie van Transportministers in Parijs. Na deze ballingschap keerde hij terug naar Gelderland, waar hij als Commissaris van de Koningin een aantal gelukkige jaren kende.

Terlouw werkte, na aanvankelijke aarzeling (‘zou u niet wachten tot ik dood ben?’), *con amore* mee aan dit boek. Ook zijn vrouw en zijn vier kinderen stelden zich bereidwillig op. Hun inbreng laat zien dat Terlouw door zijn gezin op handen wordt gedragen. Het boek is hoofdzakelijk gebaseerd op interviews en bestaande literatuur. Grote verrassingen blijven door het ontbreken van origineel en uitgebreid bronnenonderzoek uit en voor het wetenschappelijke publiek blijft dit boek dan ook wat te dicht aan de oppervlakte. Voor een brede doelgroep is dit echter een uiterst plezierig en informatief boek.

Anne Bos, Radboud Universiteit

Paul Botley, *Richard 'Dutch' Thomson, c. 1569-1613. The Life and Letters of a Renaissance Scholar.* (Scientific and Learned Cultures and Their Institutions 16; Leiden and Boston: Brill, 2016, vi-xv + 385 pp., ISBN 978 90 04 30824 4).

Thanks to the publication of the correspondences of major sixteenth-century and early seventeenth-century scholars, we are learning much more about the ways in which ideas were shaped: how books were conceived, how authors gathered information for their writings, the chronology of the production of books, the circulation of ideas in manuscript, and the way in which books were marketed. One thing which social network analyses of the learned world on a collective level are teaching us right now is that people who published very little could be crucial for keeping the Republic of Letters together. Such people acted as knowledge-brokers: as facilitators or intelligencers, who put people in contact, who located and acquired material, and who shared their information about who was doing what, where and when. Richard Thomson was just such a man and his services are brought to life in this exemplary study.

The 'in-betweenness' of Thomson is already indicated in the title: his mother was from Brabant, his father was an English merchant. The 'Anglobelga' Thomson himself was whatever suited him best, depending on the circumstances. Apart from English and Dutch, he knew Latin, Greek and Hebrew, learned some Arabic and presumably German. Thomson's family lived in Antwerp and in Stade, near Hamburg, and he himself spent the last part of his life, from 1599, in England, a period in which he showed himself interested in church history and in Arminianism. That is also what he has been known for: anti-Arminians successfully tarnished his reputation after his death.

The first half of Thomson's life has hitherto been obscure. To date, the largest biographical sketch of Thomson amounted to just 800 words and it had many gaps, to say the least. The confusion about Thomson's life is due to his extreme mobility. This monograph now spells out his trajectory and his activities in detail. Every place he stayed is given a separate chapter in Botley's book. This has led to some very brief chapters, but it has the advantage that the table of contents provides a clear timeline. Thomson moved around from Antwerp to Cambridge, 'Germany' (i.e. several places in Germany), Leiden, England, Germany, Geneva, Frankfurt, Leiden, Stade, England, Geneva, Italy, Paris, Augsburg and finally, from 1599, England again. Botley's reconstruction of the months Thomson spent in each place not only gives us as complete an

account of Thomson's life as is reasonably possible, it also explains how he built his network and how he put his correspondents in contact with each other. For example, Thomson brought the Huguenot scholar Isaac Casaubon into contact with the celebrated polymath Josephus Justus Scaliger. It is clear that his correspondence must have numbered many more contacts than the nineteen individuals listed here. The English mathematician, classical scholar and church historian Henry Savile, for instance, is not among the correspondents, although Thomson knew him well. The 78 letters comprised in this edition present only a small part of what must have been a considerable network.

On the basis of what Botley has gathered, drawing on his vast experience in editing the correspondences of Scaliger (published in 2012) and Casaubon (forthcoming), we meet a wholly new Thomson. It turns out that he was not a failed Arminian theologian whose most important achievement was his activity as a translator of the King James Bible. Thomson was, like Scaliger and like Casaubon, first and foremost a classical scholar with a very keen sense of the value of manuscripts. He knew not only the latest editions of the classics and the sources they were based on, but also which projects were underway: who was working on which authors. With praiseworthy energy, he set out to acquire relevant material and transported it, across countries, to the right person. Historians working on the 'material turn' should be aware that a manuscript represented not only a text, but was also an object in itself, whose 'biography' gives us a sense of how matter was as mobile as, or perhaps even more mobile than, people. The trajectory of a manuscript of Photius' *Lexicon* (88-89) reminded me of novels such as Harry Mulisch's *The Diamond* or Tobias Hill's *The Love of Stones*, in which a jewel long outlives all those who had the privilege of holding it. For the formation of archives, correspondences such as Thomson's constitute invaluable sources.

Historians are therefore much indebted to Botley. The author has dotted his account with brilliantly pointed observations and conclusions, which testify to a long experience with early modern material. The book is mainly source-guided, and the aim was clearly not to write a monograph about, for instance, knowledge brokerage, confessionalisation in the Protestant Republic of Letters, or the relations between Protestant Germany, Holland and England. But those working in such fields will find much to enjoy, even if the orientation of the book seems more towards people interested in the classical tradition. The fact that the footnotes (with much Latin in them) often cover most of the pages reinforces this impression.

Two thirds of the book consist of a marvelous critical edition of the letters, most of which are in Latin. Botley has provided very useful English synopses, a critical apparatus, and historical footnotes which constitute a much needed commentary on the text. More than half of this material has never been published before. The transcriptions are very reliable: I found only half a dozen minor mistakes. (One serious error is the repeated remark that

the Leiden professor of Greek Bonaventura Vulcanius, who never had a wife, was married. He would have made preparations in 1594 for his own wedding to a 'domina Hospita', but this 'excellent woman' (*femina*, never *uxor*), to whom Thomson always sends his greetings, must in fact have been Vulcanius' landlady.)

The classic 'Life & Letters' setup of this timeless and elegantly written book is bound to outlive a succession of fashionable paradigms and will remain relevant to scholars of the learned world around 1600 for a very, very long time.

Dirk van Miert, Utrecht University

C. Brand, *Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2016; Amsterdam: Boom, 2016, 368 pp., ISBN 978 90 8953 311 1).

The dissertation *Gevallen op het Binnenhof* by the Nijmegen-based historian Charlotte Brand provides a good image of the fall of nineteen ministers in the period 1918-1966. The reasons why and the circumstances in which their fall occurred, are well described. Apart from ‘normal’ political conflicts that caused the fall of some ministers, there were also some cases that had more remarkable causes, which ended up making this description worthwhile. For example, a liberal-minded minister (Marchant), who converted to Catholicism; a newly appointed minister and former businessman (Van den Bergh), who became caught up in the divorce affair of his new love; and a minister (Smallenbroek) who, after a nighttime collision with a parked car while intoxicated, called in late. Not exactly what you would call ‘standard affairs.’

And then there were ministers who, maybe, should not have advanced to that position in the first place. A vice-admiral (Naudin te Cate), who was startled to such an extent by the criticism in the *Tweede Kamer* that he immediately quit; a young lawyer (Bijleveld), who owed his appointment as minister of the Navy to a friend, who himself had become minister of Finance; and a mayor (Van Rooy) who, as minister of Social Affairs without any knowledge on wage politics and social security, had to debate with political heavyweights and trade union leaders. In such cases, it was not surprising that it turned awry. In many cases, the desire to finally form a cabinet or fill in a vacancy, was all too decisive. This was also the case with the appointment of De Geer in 1922, even though he was factually opposed to a, in his eyes, fleet plan that was too expensive. A similar example could be observed in 1935, when a proponent of devaluation (Steenberghe) became minister in the Colijn cabinet, which was opposed to devaluation.

Sometimes, the risk of an early departure was accepted. This means that the number of ‘real’ conflicts between parliament and a minister that led to the latter’s departure from office, was limited. There were only four or five examples of this. In one case, the fall of minister Van Karnebeek in 1927 in the *Eerste Kamer* (Senate), there was no rejection of his general policy. On the contrary, Van Karnebeek was a minister of Foreign Affairs who was appreciated by many. After the defence of his lifes work, the Treaty with Belgium, in the *Eerste Kamer*, both his proponents and opponents applauded

for him. He turned the treaty into a matter of honor, and chose to leave his post after it was rejected. The hypothesis that, as in the aforementioned case, the *Eerste Kamer* can denounce its trust and that this leads to the fall of a minister, is a conclusion that is reached a bit too easily. In the two other instances where the *Eerste Kamer* played a role, in 1950 with Schokking and 1958 with Kranenburg, the trust the *Tweede Kamer* (the House of Representatives) had placed in them had already descended to a low point. The *Eerste Kamer* only gave them the last push towards their departure.

Some knowledge of the business of politics is a requirement. Without any foreknowledge on the mutual relationship between the Christian parties or, for example, about the relations within the vvd at the time of P.J. Oud, it might be difficult for the reader to place some events in their context. In the same way, it would be useful to have some knowledge on the way in which politicians looked at some ministries. Defence ministries (War and Navy), and the Water Management ministry, for example, were seen as ‘technical’ ministries that required specific knowledge. Even though some important cases played out in these ministries, they can be seen as apolitical.

One can say a lot about the choice of the author to solely describe cases that led to the fall of a minister. On the other hand, this does leave the unanswered question as to why one or some ‘weak’ ministers had to leave their post, whereas other, equally ‘weak’ ministers could remain. Moreover, it is understandable that a scientific study is rounded off with a conclusion. However, seeing the diverse nature of the cases treated and the special (sometimes unique) circumstances, some more restraint in drawing conclusions would have been desirable. One cannot really formulate a general conclusion. Or it has to be that the appointment of some ministers in the period 1918-1966 may be called dubious and that in some instances, the outcome was determined by chance or emergency measures. Furthermore, it is noteworthy that well-organized parties sometimes were not able to find good candidates prepared to lead a ministry. It seems that nowadays, this process has improved, but still instances of unluckily chosen ministers do occur.

Despite the minor criticism, Charlotte Brand’s dissertation is definitely worth reading. It makes very good use of sources, and there are few to no mistakes in the description. With the fall of Van Rooy, she exchanged the names of the father (Jan) and the son (Frans) Andriessen, but such a small mistake is (almost) inevitable. For those who enjoy stories on parliamentary history, *Gevalen op het Binnenhof* is a good recommendation. The reader can then judge him/herself about the conclusions.

Bert van den Braak, Parlementair Documentatie Centrum, Universiteit Leiden

Marleen Brock, *STUK 1977-2015. Een geschiedenis* (Dissertation University of Leuven 2015; Veurne: Hannibal, 2015, 303 pp., ISBN 978 94 9208 134 6).

In 2005, the former secretary for Culture in Flanders, Bert Anciaux, compared the cultural policy in the Flemish Community to that in the Netherlands. In Flanders, it was a home for culture, he said, whereas in the Netherlands, cultural policy was a mirror palace. The Dutch had built an impressive construction of high culture, which for outsiders appeared confusing and impenetrable. In Flanders, on the other hand, the standards were lower, whereas its doors were open and welcoming. Comparing the cultural policy in these neighbouring countries, who share more than just their language, helps understanding both sides. Comparative research in this field, however, remains scarce, with the exception of Quirine van der Hoeven's doctoral thesis (2012) and her co-authored policy report *De grens als spiegel* (2005).

Research into the national cultural policies on both sides of the border also remains a small and fragmented field. The only overview of cultural policy in Flanders is offered by De Pauw (2007). In addition, a series of more theoretical studies have been written by Laermans and Gielen. Finally, several edited volumes and case studies have been commissioned by cultural institutions and local and national governments. In short, a study offering a long-term overview of Flemish cultural policy, such as *STUK 1977-2015. Een geschiedenis*, is more than welcome.

STUK started in the 1970s as *studentencentrum* Stuc in Leuven (the change of name will be discussed below) and has since grown into an internationally renowned interdisciplinary centre for the arts. Its history provides a unique insight in the development of Flemish cultural policy over the past forty years. In Flanders, an important role is reserved for the so-called *kunstencentra* (not to be confused with the *Centra voor de kunsten* in the Netherlands). In these nationally funded institutions, first defined in the Performing Arts Decree of 1993, the innovation of interdisciplinary forms of (performing) arts was supported. Stuc was among the first institutions to be funded as a *kunstencentrum* by the Flemish government. In this position, Stuc has been able to shape the development of both the performing arts in Flanders, and in setting the goals for cultural policy.

Brock offers a lively description of the first years of Stuc, when the stage-cum-pub for students went through the process of outgrowing student debates on board members, volunteership, programming, and budgets (or rather, the lack thereof) towards a more professionally managed performing arts centre. From the very beginning, the programmers staged ambitious

performances and managed to contract leading figures. This soon led to questions of whether Stuc could remain part of the university's Cultural Council (*Kultuurraad*), or rather that Stuc should follow its own course. Already in 1981 a separation between the *Kultuurraad* and Stuc was proposed, but the two were to remain together until 1995, when the last of the influence of the student-led *Kultuurraad* was abolished. The annual dance festival hosted by Stuc, *Klapstuk*, gained formal independence from Stuc in 1986, mainly for financial reasons. The two organisations would slowly drift apart, despite maintaining personal and institutional ties.

With its recognition as *kunstencentrum* in 1993, Stuc became an official part of the avant garde theatre in Belgium, together with renowned institutions such as Kaaitheter in Brussels, Nieuwpoorttheater in Gent, and Limelight in Kortrijk. The *kunstencentra* set out to be 'laboratories of future theatre'. In spite of Stuc's new, national orientation, students from Leuven University continued to constitute the majority of Stuc's visitors. After 1993, Stuc and *Klapstuk* professionalised their organisation and managed to gain (inter)national recognition. This, in turn, led to a growing frustration among the university population, for Stuc still was part of the *Kultuurraad*. This provided the necessary support for the separation between the *Kultuurraad* and Stuc, already proposed in 1981. In 1995 the partition was officially sanctioned. In the same year, agreement was reached on the much desired relocation of Stuc, which felt severely restrained by its accommodations on campus. After a large scale renovation of a former university building in the city of Leuven, STUK, under a new name, entered its new home in 2002.

Meanwhile, a new direction in Flemish cultural policy had made the distinction between *kunstencentrum* Stuc and dance festival *Klapstuk* redundant and even counterproductive. Shortly before taking up residence in their new building, the two institutions joined forces as STUK, the name it has carried since. The new accommodation, as well as the ability to concentrate all activities in one place and in one organisation, boosted STUK's programme. A spectacular growth in visitors in the first years of the new millennium resulted. This confirmed STUK's position as one of the most important cultural institutions in the performing arts in Belgium. The downside to the success was that STUK became part of the Flemish cultural establishment, thus weakening the experimental and innovative character of the programming. The connection to the university and its students, traditionally the core of the audience, also watered down due to this development. The ensuing discussion resulted in the choice for what Brock, referring to Blairite politics, aptly calls STUK's 'Third Way', balancing artistic innovation and high visitors turnout. As a new Performing Arts Decree was enacted in 2015, a new phase in the fascinating history of STUK has begun, which falls outside the scope of Brock's study.

Brock tells a lively story, taking the reader along through the history of Stuc/ STUK. Her beautifully illustrated book brings the atmosphere and

events to life. In the occasional references to other studies, it becomes clear that this popularizing history is based on Brock's dissertation. Her study is based on thorough research in the STUK archives and manages to translate the overwhelming amount of facts into a coherent whole. Nevertheless, translating a thesis into a book for a wider audience always costs a pretty penny. It is a missed chance that Brock chose to restrict the book to the walls of the former *studentencentrum*. Her story mainly caters to the needs of those who were already interested in STUK. If one is looking for a case study of Flemish cultural policy, a thorough understanding of the context is necessary.

As it stands, Brock has missed the opportunity to make her book relevant for more than those who have, at one point or another, been involved with STUK. Placing the development of STUK in the context of Flemish cultural policy over four decades would have been a much desired contribution to a largely untilled field of study. Especially the debates underlying both cultural policy and the programming of a *kunstencentrum* like STUK would have deserved more attention, as well as a wider audience. A rich and detailed study of an avant garde arts institution such as STUK might have shed more light on the discussion on innovation as an aesthetic criterion in cultural policy, as advanced by De Pauw in his *Absoluut modern*, to name but one example. In brief, *STUK 1977-2015. Een geschiedenis* offers a rich display of compelling anecdotes of a fascinating case of an avant garde institution. It is a page turner, but for an audience smaller than STUK deserves.

Edwin van Meerkerk, Radboud University Nijmegen

Victoria Christman, *Pragmatic Toleration. The Politics of Religious Heterodoxy in Early Reformation Antwerp, 1515-1555* (Changing Perspectives on Early Modern Europe; Rochester NY: University of Rochester Press, 2015, VIII + 241 pp., ISBN 978 1 58046 516 8).

Dit is het eerste, maar langverwachte boek van Victoria Christman. Tijdens de voorbijgaande jaren publiceerde zij een reeks interessante artikelen over de Reformatie in de Habsburgse Nederlanden. Nu presenteert ze deze eerdere maar ook nieuwe onderzoeksresultaten in de vorm van een monografie. Bovenal verdedigt Christman de these dat er in de eerste helft van de zestiende eeuw reeds een soort *pragmatic toleration* ontstond, die voorafging aan het gematigd godsdienstig klimaat van de Republiek. Christman komt tot deze 'prehistorie' op basis van een studie van de havenstad en handelsmetropool Antwerpen, waarbij onderscheiden handelingen van de stadsmagistraat, van lokale gerechtsinstanties en van burgers ervoor zorgden dat hervormingsgezinden de strenge ketterwetgeving konden omzeilen. In de praktijk bleek deze *toleration* van de stedelijke instellingen hoofdzakelijk politiek geïnspireerd, om tegen de centralistische politiek van landsheer Karel V in te gaan, maar ook economisch gedreven, om de eigen welvaart te beschermen. Bij uitzondering kwam deze *pragmatic toleration* voort uit theologische of meer *value-based* argumenten.

Zes hoofdstukken met verschillende focus ondersteunen deze these. Het eerste hoofdstuk schetst de infrastructuur van de lakse interpretatie van de nochtans steeds strenger wordende ketterwetgeving: ten eerste was er de politieke terughoudendheid van lokale stads- en justitieraden om de wetgeving van hogerhand uit te voeren, ten tweede waren er vaak ook heel wat praktische belemmeringen en jurisdictieproblemen om andersgelovigen op de vlucht op te sporen, en ten derde lag de stad ver van bisschopsstad Kamerijk. Het tweede hoofdstuk illustreert deze bevindingen concreter aan de hand van de processen uit en na 1527 met betrekking tot de hervormingsgezinde Claes van der Elst die meer dan zestig volgelingen had. De hervormer zelf vluchtte voor de lokale vervolging en werd later in Holland gearresteerd, terwijl zijn medestanders werden onderworpen aan een geloofsonderzoek maar er met individueel afgemeten geldstraffen vanaf kwamen. Ook na de strengere wetgeving in 1529 leek de Antwerpse stadsmagistraat een oogje dicht te knijpen voor burgers uit welgestelde of intellectuele milieus, zo blijkt uit het vierde en vijfde hoofdstuk die respectievelijk over drukkers (en vooral hun weduwes die de zaak overnamen) en over rederijkers handelen. Deze pragmatische houding vertoonde parallellen met de Antwerpse verdediging

van de rijke Portugese nieuw-christenen (verdacht van het blijvend belijden van het jodendom en dus ook als ketters beschouwd), zoals dat in het zesde hoofdstuk wordt uitgewerkt. Toch was deze *pragmatic toleration* in Antwerpen nooit compleet maar steeds selectief. Zo benadrukt het derde hoofdstuk dat de Antwerpse magistraat zich volop engageerde in de strenge vervolging van anabaptisten binnen de stadsmuren, enerzijds omdat ze ideologisch een bedreiging vormden, anderzijds omdat ze economisch niet interessant waren.

Door deze wisselende focus biedt dit boek een interessante bloemlezing van de reformatie in hele diverse milieus: van de drukkerswereld tot landlopers, van regenten tot stadsmagistraten. Telkens onderstreept de auteur daarmee de complexiteit en de gelaagdheid van het fenomeen godsdienstvervolging. Toch is de eindbalans niet uitsluitend positief. Door de brede penseelvoering zullen andere recensies zeker een trits onnauwkeurigheden aanstippen. Voor deze recensent was de vergelijking van de gevalstudies te weinig systematisch gebeurd en ontbrak het kwantitatieve element (wat was dan de verhouding tussen vervolging en pragmatische verdraagzaamheid?). Bovendien ging de auteur niet aan de slag met de intussen gekende inzichten over het belang en de werking van clementie en gratie in wetgeving en praktijk (onder meer uitgewerkt door Hugo de Schepper, Guido Marnef, Xavier Rousseaux en Gert Gielis). Dat had in alle opzichten meer diepgang in de analyse kunnen brengen.

Violet Soen, KU Leuven

Marieke van Delft, *Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek* (Dissertatie KU Leuven 2014; Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel 17, Zutphen: Walburg Pers, 2015, 415 pp., ISBN 978 90 5730 634 1).

Wat is het object van de boekwetenschap? Hoe lang staat het boek nog centraal in het boekhistorisch onderzoek of moet de boekhistoricus de aandacht verleggen naar internet en andere media? Op deze vragen probeert Marieke van Delft, conservator van de Koninklijke Bibliotheek bij de afdeling Bijzondere Collecties te Den Haag, in *Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek* antwoord te geven. In 2014 promoveerde zij aan de KU Leuven. Van dit proefschrift verscheen in 2015 een handelseditie als deel 17 in de *Nieuwe Reeks van de Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*. In tien hoofdstukken, alle mede gebaseerd op onderzoek naar de Bijzondere Collecties van de Koninklijke Bibliotheek, toont Van Delft de ontwikkelingen in het boekhistorische onderzoek en het bibliotheekvak. De *scope* van het boek is breed: de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland van 1500-2015.

In de proloog bepaalt Van Delft haar positie binnen het boekhistorisch onderzoek. Tot aan 1970 was in Nederland de zogenaamde analytische bibliografie, de minutieuze analyse van het fysieke object, de belangrijkste boekwetenschappelijke stroming. Hiermee verwierf men bijvoorbeeld kennis over letters, compositie van de tekst, papier, opbouw van de katernen, het drukken, correcties, het binden en illustraties. Gevoed vanuit de sociale wetenschappen kreeg vanuit Frankrijk vervolgens de ‘Histoire du Livre’ invloed, waarbij boeken in relatie tot de maatschappij werden bestudeerd: het boek als handelswaar, censuur, privileges, de betekenis van een boek voor de cultuur, de rol van de lezers. Deze benadering heeft geleid tot een indeling van het domein van de boekwetenschap in drie onderzoeksterreinen: productie, distributie en consumptie.

Naast de vraag naar de bruikbaarheid van de benaderingswijzen van het boekhistorisch onderzoek stelt Van Delft ook de vraag wat eigenlijk het object is van de boekwetenschap. Deze kwestie werd actueel door de digitale ontwikkelingen en de opkomst van internet. Volgens Don F. McKenzie, in Nederland nagevolgd door Adriaan van der Weel, bestudeert de boekwetenschapper de geschiedenis van de transmissie van de tekst (van oraal tot digitaal, waarbij handschrift en druk tussenstadia zijn). Inhoud is belangrijker dan het medium waarmee deze wordt verspreid. Van Delft vindt in navolging van Wim Heijting dat het boek (de codex) een afzonderlijk medium is, binnen het systeem van de media. Weliswaar lijken de

verschillende tekstuele verschijningsvormen op elkaar en is vergelijking soms zinvol, maar digitale media horen volgens haar niet tot het onderzoeksterrein van de boekhistoricus. Bij onderzoek naar de historische productie pleit zij voor de codexgerichte benadering.

Van Delfts studie toont de vruchten van de verschillende benaderingswijzen. In het eerste deel van het boek is de aandacht gericht op het boek als fysiek object in context. Boeken worden geanalyseerd om meer te weten te komen over de manier waarop ze gemaakt, gedistribueerd en gebruikt zijn. Van Delft beschrijft vijf casussen. Achtereenvolgens komen aan de orde een Nederlands getijdenboek uit 1500, twee Leidse drukkers en de titels die ze voor Lodewijk Elzevier drukten, een Leidse boekhandelaar en zijn bibliotheek rond 1700, de uitgeefgeschiedenis van het overzichtswerk van alle in Nederland in het wild voorkomende planten *Flora Batava*, en de geschiedenis van *De Vereeniging Joan Blaeu* die tussen 1916 en 1938 als doel had om de boek- en prentkunst in Nederland te bevorderen door het uitgeven van bijzondere boeken en het organiseren van tentoonstellingen en lezingen. Bij iedere casus toont Van Delft een bepaalde ontwikkeling in het boekenvak, bijvoorbeeld de overgang tussen handschriften en de eerste gedrukte boeken in de vroegmoderne tijd in het geval van de geïllustreerde getijdenboeken rond 1500, en de veranderingen in productie en distributie tussen 1800 en 1934 in het geval van de *Flora Batava*.

Interessant aan dit deel van het boek is dat de auteur de eerder gepubliceerde artikelen, geschreven tussen 1992 en 2013, voor haar proefschrift heeft bewerkt, waarbij de vroegere resultaten dankzij het gebruik van nieuwe digitale zoekmogelijkheden verregaand konden worden uitgebreid en geactualiseerd. Van Delft kent de mogelijkheden en onmogelijkheden van bijvoorbeeld de STCN of *Delpher* als geen ander, en beschrijft en commentarieert haar onderzoeksresultaten met deze bronnen meticuleus. Daardoor is het boek uitstekend en instructief materiaal voor iedereen die geïnteresseerd is in de vele geschiedenissen van het boek, en vooral ook in alle manieren waarmee hier vandaag de dag onderzoek naar kan worden gedaan.

In het tweede deel van het boek ligt de focus op de positie van de afdelingen bijzondere collecties en de nieuwe digitale onderzoeksmogelijkheden. De vraag is of dergelijke kostbare afdelingen nog wel nodig zijn als alle objecten door digitalisering beschikbaar zijn. Dit deel van Van Delfts boek laat zien welke positie Bijzondere Collecties van de Koninklijke Bibliotheek inmiddels in het boekwetenschappelijk onderzoek heeft ingenomen door het creëren van allerlei kennisdiensten, databases, informatiesystemen en bibliografieën. Dit deel heeft daarmee soms een beetje teveel het karakter van een beleidsmatige *oratio pro domo*. In het meer toegepaste hoofdstuk over watermerkendatabases demonstreert Van Delft de mogelijkheden van twee digitale databases.

In het laatste hoofdstuk beschrijft Van Delft de ontwikkelingen in het boekhistorisch onderzoek sinds de introductie van de computer. In 1995 begon de Koninklijke Bibliotheek met het digitaliseren van de belangrijkste stukken van haar Bijzondere Collecties, op basis van het een jaar eerder verschenen boek *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek*. Daarna ging het snel: tekstdigitalisering startte in 1999 met als voorlopig hoogtepunt het fulltext gedigitaliseerde tekstplatform *Delpher* (2013), de nationale digitale beeldcollectie in de vorm van het *Geheugen van Nederland* in 2000, en niet te vergeten de digitale catalogi en alle metadata die daaraan verbonden zijn. Met behulp van Delpher en Google Books zocht Van Delft met woorden in de fulltext naar extra informatie bij de eerste vijf hoofdstukken van haar boek. Net als in de eerdere hoofdstukken is de beschrijving van de zoekmogelijkheden en onmogelijkheden heel instructief.

In een epiloog stelt Van Delft dat het juist in deze tijd van digitalisering belangrijk is dat het boek als cultureel erfgoed een eigen plaats houdt in de mediastroom. Zoals een afbeelding niet hetzelfde is als een schilderij, zo is het gedigitaliseerde boek niet hetzelfde als het fysieke boek. De digitalisering helpt bij het sneller vinden van meer informatie, het stellen van andere vragen en het vinden van nieuwe bronnen. Digitalisering verzorgt de synergie tussen de verzamelende bibliotheken en de onderzoekers. Bijzondere collecties blijven het bronnenmateriaal leveren voor nieuw onderzoek.

Bijzondere Collecties zijn het visitekaartje van de KB. Aan belangrijke bezoekers worden de mooiste exemplaren van de bibliotheek getoond. In 1994 verscheen het fraaie boek *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek*, dat als gezegd in 1999 ook als eerste door de KB werd gedigitaliseerd. Marieke van Delft schreef hiervoor al verschillende bijdragen. Als pendant bij dit boek is er nu haar proefschrift, een proeve van dertig jaar betrokkenheid bij het beschikbaarstellen, toegankelijk maken en onderwijs geven over en onderzoek doen naar de vele geschiedenissen van het boek.

Lizet Duyvendak, Open Universiteit

Klaasje Douma, *De adel in Noord-Brabant 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Dissertatie Tilburg University 2015; Reeks Zuidelijk Historisch Contact 2015/2; Hilversum: Verloren / Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2015, 568 pp., ISBN 978 9087 045 432; met online bijlagen via website Verloren).

‘Een vergeten groep’, zo noemt Klaasje Douma de Brabantse adel in haar proefschrift *De adel in Noord-Brabant 1814-1918*. Vergeten in zowel de landelijke adelsgeschiedenis als in de Brabantse geschiedenis. Maar dat kan men na het lezen van dit boek niet meer zeggen. Uitvoerig analyseert Douma de adel in Brabant, een gewest dat rond 1800 als enige provincie geen gewestelijke soevereiniteit had en geen vertegenwoordiging in de Staten-Generaal kende. Tevens ontbrak in Brabant op dat moment een ridderschap of gewestelijk actieve adelsgroep of regentenpatriciaat. Dat veranderde toen vanaf 1813 de koninkrijksadel van koning Willem I vorm kreeg en op 28 augustus 1814 de eerste leden van de Brabantse ridderschap benoemd werden. Daarmee is de ridderschap in Brabant een jong verschijnsel. Het is dus interessant om te weten hoe deze jonge ridderschap tot stand kwam, wie lid werden en of men echt kan spreken van een *Brabantse* ridderschap. Douma stelt daarbij twee hoofdvragen. Ten eerste, was er sprake van een adellijke groepscultuur (*Adelikeit*)? Ten tweede, en wellicht meest interessant, kan de adel in het katholieke Noord-Brabant nu ook echt als Brabants gezien worden? Hadden deze families een eigen, Brabantse identiteit?

Qua aanpak sluit Douma sterk aan op het werk van een van haar promotoren, Yme Kuiper, die zelf in 1993 promoveerde op de Friese adel met *Adel in Friesland, 1780-1880*. Haar boek past zonder meer in de traditie van het Nederlands elite-onderzoek, onder andere door de gekozen methode van de prosopografie of collectieve biografie (een andere recente publicatie in deze traditie is bijvoorbeeld J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen, 1848-1914* (2012)). Daarbij leunt ze sterk op concepten van sociologische theoretici als Pierre Bourdieu. In veel elite-onderzoek, zowel landelijk als internationaal, herkent Douma vier thema's, te weten: aristocratisering, *connubium* (huwelijksrelaties) en *convivium* (sociale omgang), familie, en (herinnering aan) het verleden. Hierbij leunt ze tevens op het werk van Ellis Wasson, waaronder diens *Aristocracy and the Modern World* (2006), en Heinz Reif, *Adel im 19. Und 20. Jahrhundert* (2012). Zelf voegt ze nog de concepten van *identiteit*, *groepsvorming* en *notabelenelite* toe. Al deze concepten, alsmede de methode van de collectieve biografie, worden uitvoerig behandeld in de inleiding. Voor het grote publiek wellicht te theoretisch en af

en toe verwarrend, doch voor historische onderzoekers een goed theoretisch kader voor haar Brabantse studie, dat daardoor op academisch niveau zeker een waardevolle bijdrage is in Nederlands elite-onderzoek.

Na de zeer lange inleiding (hoofdstuk 1) biedt *De adel in Noord-Brabant* via vijf hoofdstukken inzicht in de adellijke families in Noord-Brabant tussen 1814 en 1914, waarbij thema's als groepsvorming, identiteit en familie centraal staan. Bij zulke thema's is het natuurlijk cruciaal om te weten wie wel en wie niet tot de onderzoeksgroep behoorde. Douma toont met haar analyse aan dat bij de instelling van de ridderschap zware criteria waren gehandhaafd, waardoor slechts de helft van de Brabantse, veelal katholieke notabelen in 1814 voldoende aanzien hadden om tot de provinciale adel te behoren. Vervolgens werden vooral protestantse notabelen benaderd om toe te treden, en zodoende een ridderschap van acceptabele omvang te creëren. In de loop van de negentiende eeuw veranderde dit beeld van 'een protestants en weinig "Brabantse" adel' (482), doordat meer rooms-katholieke notabelen verheven werden in de adelstand en tot de ridderschap toetraden. Hierdoor ontstond er een sterkere binding met de provincie. Echter, vanaf 1850 meldden zich weinig nieuwe families met een verzoek tot opname in de adel. Douma vraagt zich af of dit kwam omdat er wellicht onder de katholieke Brabantse elite weinig animo was voor opname in 'een noordelijk, protestants bolwerk' (483). Tussen 1814 en 1918 behoorden 395 mannen tot de adel in Noord-Brabant. Pas vanaf de jaren 1870 was de Brabantse adel overwegend katholiek, al was tot in de twintigste eeuw nog een derde van de edellieden protestants en buiten de provincie wonend.

Religie en lokale binding speelden dus een belangrijke rol in de Brabantse adel. Met name het aspect van religie zien we bij de huwelijkskeuze van de adellijke families terug. Op die manier bleef een harde scheidslijn bestaan tussen enerzijds een protestants huwelijkscircuit bestaande uit losse clusters en anderzijds een katholiek huwelijksnetwerk waarbij Douma een toenemende cohesie waarneemt, met name vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Daarbij werden ook katholieke huwelijkspartners buiten Brabant gevonden, met name in Gelderland, zoals Clemens van Hövell tot Westerflier en Weezeveld die in 1906 huwde met een telg uit de familie Van der Does de Willebois. De religieuze scheidslijn werd, zo stelt Douma, wel overbrugd binnen sociale netwerken waardoor deze niet exclusief adellijk en Brabants waren.

Terugkomend op haar vragen (had de Brabantse adel een adellijk en Brabants karakter?) stelt Douma in haar conclusie uiteindelijk vast dat een aantal families zich inderdaad ontwikkelde 'tot een adellijke "dynastie" met adellijke karakteristieken', vooral bij de landadel waar grondbezit en jacht een belangrijke rol speelden in de adellijke levensstijl. Bij diverse adellijke families die in Den Bosch woonden, vond weer een grote vorm van versmelting (*Einschmelzung*) met burgerlijke families en levensstijl plaats. Met name in de kern van de adelsgroep observeerde Douma een meer Brabants

karakter. Deze lieden kunnen we – volgens de auteur – ‘beschouwen als dragers en zelfs dirigenten van de Brabantse identiteit’ (504). Douma eindigt haar betoog met aanknopingspunten voor nader onderzoek om de Brabantse adelsgroep beter te positioneren, bijvoorbeeld door verdergaande vergelijking met andere provincies. Daarbij zou het katholieke Limburg mijns inziens niet mogen ontbreken. Dat Douma met haar publicatie niet het laatste woord heeft geschreven over de Brabantse adel geeft ze zelf in haar proefschrift aan, maar dankzij haar diepgravende werk ligt er nu een hoogwaardige basis waar onderzoekers binnen de adelsgeschiedenis én Brabantse geschiedenis hun voordeel mee kunnen doen. Daarmee is de Brabantse adel zeker geen ‘vergeten groep’ meer te noemen.

Nog één opvallend punt: De oplettende lezer zal gemerkt hebben dat er weliswaar verwezen wordt naar bijlagen, maar dat deze niet in het boek te vinden zijn. Een enkele zin in het colofon laat weten dat de bijlagen apart zijn gehouden en te vinden zijn op de website van de uitgever. In eerste instantie oogt dit onhandig en niet lezersvriendelijk, maar gezien de lengte van de bijlagen – 245 pagina’s lang – en het feit dat ze online doorzoekbaar zijn, kan het toch gezien worden als een verstandige keuze. Al was het nog handiger geweest als in het onlinedocument de inhoudsopgave interactief was, zodat men bij aanklikken bij de gewenste tabel of grafiek zou uitkomen. Tevens blijft het raadzaam voor lezers om de bijlagen te downloaden zodat men deze in de toekomst ook nog kan raadplegen.

Elyze Storms-Smeets (Rijksuniversiteit Groningen)

Remco Ensel, *Haatspraak. Antisemitisme – een 21^e-eeuwse geschiedenis* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 433 pp., ISBN 978 90 8964 750 4).

In mei 2003, bijna zestig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, zorgden incidenten tijdens en vlak na de dodenherdenking voor grote ophef in autochtoon Nederland. In het Amsterdamse stadsdeel De Baarsjes hadden Marokkaanse jongeren de twee minuten stilte ruw verstoord. Kwetsende spreekkoren waren aangeheven: ‘Joden moeten we doden’ had men onder meer geroepen. Hier, maar ook elders in Amsterdam, hadden groepen jongeren – wederom merendeels van Marokkaanse afkomst – na afloop van de ceremonie de neergelegde bloemen vernield. Veel opiniemakers, politici en journalisten waren verbijsterd. Het ‘kransenvoetbal’, meenden zij, legde pijnlijk bloot hoe diepgeworteld Jodenhaat binnen de Marokkaanse, of algemener gezegd: de islamitische gemeenschap in Nederland was. Waar antisemitisme onder de autochtone bevolking na de oorlog gaandeweg was geslonken, was het verontrustend sterk in de moslimgemeenschap in Nederland – en dan met name onder Marokkaanse jongeren.

Deze laatste veronderstelling, zo laat de Nijmeegse cultuurhistoricus Remco Ensel in *Haatspraak* overtuigend zien, is maar ten dele juist. In dit werk wordt een lange reeks van naoorlogse incidenten waarin Joden beledigd, gekwetst of bedreigd werden onder het vergrootglas gelegd. Ensel begint zijn verhaal in 1967, het jaar waarin Israël zijn Arabische buurlanden militair vernederde en belangrijke terreinwinst boekte: Jeruzalem werd bezet, evenals de Gazastrook, de Sinai, de Westelijke Jordaanoever en de Golan-hoogte. Een enorme vluchtelingenstroom van Palestijnen uit die veroverde gebieden kwam op gang. De Palestijnen die bleven, werden onderworpen aan een Israëlisch bezettingsbewind.

Het jaartal is niet voor niets gekozen: ‘1967’ voegde een nieuwe dimensie toe aan de reeds bestaande stereotype beelden over Joden. Voortaan waren Joden voor veel Nederlanders niet alleen slachtoffers van vervolging en vernietiging, maar ook neokolonialistische daders: witte, westerse overheersers. In de jaren na 1967 waren het vooral linkse, activistische studenten, katholieke voormannen en Palestijnse vluchtelingen die dit veronderstelde zionistisch daderschap provocerend tegenover het Holocaust-slachtofferschap plaatsten. In de jaren tachtig, toen de Israëlische strijdmacht zich in het door de burgeroorlog verscheurde Libanon mengde en huishield onder de aldaar aanwezige Palestijnse vluchtelingen en niet veel later in Israël zelf de Eerste Intifada uitbrak, werd de koppeling van Joden aan Israël

als daerstaat nog sterker gearticuleerd. In de lezing van velen in Nederland waren Palestijnen nu de slachtoffers van vervolging en vernietiging; Joden waren het dadervolk. Nederlandse solidariteitscomités vergeleken zonder blikken of blozen de Palestijnse vluchtelingenkampen Sabra en Shatila, waar het Israëlische leger honderden mensen had vermoord, met Auschwitz.

Tot zover – we zijn inmiddels ongeveer op de helft van het boek – is het boek geen 21e-, maar 20e-eeuwse geschiedenis: Ensels heeft zijn verhaal chronologisch geordend in tien hoofdstukken en pas in hoofdstuk 6 begint de 21e eeuw. In deze laatste vijf hoofdstukken gaat het overigens wél goeddeels over Joden en Israël ‘als belangrijke imaginaire opponent’ (169) binnen de (Marokkaanse) moslimgemeenschap van Nederland – en in het bijzonder onder de ‘protestgeneratie’ van jongeren in die gemeenschap.

De Tweede Intifada die in 2000 uitbrak, leidde in Nederland tot een overvloed aan anti-Joodse uitingen. Marokkaanse jongeren – op straat, op het internet en in hun (hiphop of rap-)muziek – gaven openlijk blijk van hun aversie jegens Joden. Nieuwe en oude stereotypen versmolten moeiteloos: Joden zijn sluw, (Palestijnse) kindermoordenaars, onbetrouwbaar, op geld belust, en uit op werelddominantie; zij bepalen de politiek in Amerika, in het Midden-Oosten en in Nederland; zij zijn de uitbuiters van de armen, de onderdrukkers van moslimbroeders wereldwijd en de bestrijders van de islam. Moeiteloos ook werd de Holocaust ingezet tégen Joden: Anne Frank woont in Gaza en de achterstelling van Palestijnen in Israël is de ‘tweede Holocaust’.

Op zijn best is de auteur in het verklaren van het ontstaan van dat Joodse tegenbeeld onder Marokkaanse jongeren. Ensels grote kennis van de Marokkaanse samenleving bewijst hier zijn meerwaarde. De Zesdaagse Oorlog veranderde ook in Marokko de verhouding tussen Joden en niet-Joden: terwijl de leiders van de jonge Marokkaanse natie zich pontificaal schaarden aan de zijde van hun Arabische broeders, verruilden duizenden en duizenden Joodse Marokkanen hun land voor Israël. De eerste generatie Marokkaanse vluchtelingen en gastarbeiders die naar Nederland kwamen, namen hun anti-Israëlische en anti-Joodse discours uit Marokko mee. De afkeer van Joden werd nog groter door de allengs groeiende maatschappelijke kritiek op de islam in Nederland, een tendens die naar Ensels mening begon na de Rushdie-affaire van 1989, toen niet-islamitische en islamitische Nederlanders diametraal tegenover elkaar kwamen te staan. Vanaf dat moment ook werd het Palestijns-Israëliësch conflict voornamelijk in religieuze termen geduid en werden Joden/Israël steeds meer als vijand bestempeld.

Haatspraak is een knap en geleerd boek, waarop overigens ook wel kritiek te leveren valt. Zo is de auteur niet echt een meester in beperking. Voor de lezer is het soms een hele uitdaging de rode draad te volgen. Ook op de keuze van incidenten is wel wat aan te merken. Lang niet alle incidenten worden even uitvoerig besproken (Gretta Duisenberg, bijvoorbeeld, komt er met een paar zinnen wel erg bekaaid van af; het wat meer traditionele antisemitisme van Florrie Rost van Tonningen-Heubel

en Joop Glimmerveen komt helemaal niet aan bod). Ook is de auteur wat zuinig in zijn bronnenverantwoording: er wordt niet toegelicht waarom de trend in recente anti-Joodse incidenten wordt gereconstrueerd op basis van meldingen binnengekomen bij het Centrum Informatie en Documentatie Israël (en niet op basis van aangiften bij de politie, om een andere voor de hand liggende bron te noemen). Deze kanttekeningen doen echter weinig af aan de grote waarde van dit boek. Het is Ensels verdienste dat er nu een eerste wetenschappelijke studie ligt over het hedendaags antisemitisme in Nederland.

Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, Universiteit Utrecht

Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers broedervolk. De Nederlandse bijdrage aan de kolonisatiepolitiek van de nazi's in Oost-Europa* (Amsterdam: Prometheus, 2016, 242 pp., ISBN 978 90 351 4396 8).

Een leeg en maagdelijk gebied dat door de inzet van het Germaanse ras eindelijk zijn potentieel waar zou kunnen maken. Zo presenteren Nederlandse nationaalsocialisten begin jaren veertig de te koloniseren Baltische staten, Wit-Rusland en Oekraïne. In *Hitlers broedervolk* bestudeert historica en politicologe Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel de rol van Nederlanders in de nationaalsocialistische kolonisatie van Oost-Europa. Dit thema, inclusief de kenmerkende roof- en moordpraktijken, is eerder vooral behandeld als onderdeel van de bevolkings- en germaniseringspolitiek van het Derde Rijk. Dat is niet onlogisch, omdat het inderdaad een Duits initiatief was dat veelal door Duitsers werd uitgevoerd. Von Frijtag meent, in navolging van Mark Mazower, dat de Duitse imperialistische ambities in het Oosten niet los gezien kunnen worden van die in West-Europa. De casus van de Nederlandse betrokkenheid in de kolonisatie van delen van onder andere Litouwen en Oekraïne is hiervan een goede illustratie.

Anders dan in enkele andere bezette West-Europese landen, waaronder Noorwegen, Denemarken, België en Frankrijk, kwam het Duitse project in Nederland wel van de grond. Van 1941 tot 1944 trokken er zo'n 5500 Nederlanders naar Oost-Europa. Zij waren actief in allerlei takken van de economie (waaronder de landbouw, visserij en veenderij) en stichtten twee agrarische opleidingscentra. Aanvankelijk lag de organisatie van de Nederlandse oostinzet behalve bij de bezetter ook bij Nederlandse – niet noodzakelijk nationaalsocialistisch gestemde – ambtenaren. Hun deelname illustreert dat de Duitse landbouwambities in Oost-Europa in het straatje lagen van de bestaande Nederlandse landbouw-, voedsel en werkverschaffingspolitiek. Het project kwam echter al snel in meer nationaalsocialistische vaarwateren terecht, zeker toen NSB'er Meinoud Rost van Tonningen aan het hoofd kwam van de in 1942 opgerichte Nederlandse Oostcompagnie (NOC). Het was de bedoeling dat de NOC, waarvan de afkorting verwijst naar Nederlands koloniale verleden, een monopolie zou krijgen op alle Nederlandse activiteiten in het bezette Oost-Europa. In rap tempo bouwde Rost van Tonningen de NOC uit tot een flinke organisatie met dochtermaatschappijen voor de verschillende economische sectoren en buitenposten in Litouwen, Letland en Oekraïne. Ondanks deze professionele aanpak werd de Nederlandse oostinzet nooit echt een groot

succes, omdat grote bedrijven zich liever niet associeerden met een zo openlijk nationaalsocialistische onderneming.

Het waren dus vooral individuele nationaalsocialistische rekruten die het werk moesten opnemen en ook daar ging van alles mis, vooral in het Oosten zelf. In plaats van de beloofde gelijkheid tussen Duitsers en Nederlanders bleef het project ondergeschikt aan de bezetter. Daarnaast waren de leefomstandigheden minder rooskleurig dan aanvankelijk beloofd. De huisvesting was vaak zeer pover en de armoede bij de lokale bevolking schrijnend. Na het keren van de oorlogskansen bestond er bovendien steeds de dreiging van de Sovjetopmars en vooral van lokale partizanen, die onder de Nederlandse kolonisten tientallen slachtoffers maakten. Dat alles zorgde ervoor dat het aantal nieuwe aanmeldingen kelderde en er van de ambities weinig terecht kwam. Von Frijtag oordeelt dan ook dat de Nederlandse oostinzet, onder andere door tijdsgebrek, uiteindelijk een mislukking was.

In haar boek kiest Von Frijtag voor een brede aanpak, waarbij het micro-, meso- en macroniveau alle aan bod komen. Die keuze is begrijpelijk, omdat het bronnenmateriaal het toelaat om over al deze aspecten conclusies te trekken. Toch werkt de gekozen aanpak niet altijd. Zo is er soms te veel aandacht voor de organisatorische kant van de zaak en komen de kolonisten zelf, ondanks dat we een goed beeld krijgen van hun dagelijks leven, onvoldoende tot leven. Ook op macroniveau had de auteur de lezer meer bij de hand kunnen nemen. Zo had de omvang van de operatie beter geduid kunnen worden, bijvoorbeeld aan de hand van een kaart met aanduiding van de gebieden waar de Nederlanders in Oost-Europa aanwezig waren. Desalniettemin is Von Frijtags werk een zeer welkom en volledig standaardwerk over de rol van Nederlanders in de Duitse kolonisatie van Oost-Europa.

Anders dan David Barnouw in zijn eerder gefragmenteerde schets *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* uit 2004, plaatst Von Frijtag de aanwezigheid van Nederlanders in Oost-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog niet alleen in de traditie van de Duitse imperialistische ambities, maar verbindt ze deze ook expliciet aan de Nederlandse koloniale ervaringen en ambities. Dat uitgangspunt leidt tot de interessante conclusie dat de Nederlandse oostinzet 'geen breuk of een abnormaliteit in de Nederlandse geschiedenis' was. Volgens Von Frijtag moet het project gezien worden in verschillende reeds langer bestaande tradities: enerzijds die van de kolonisatie, anderzijds die van de door de Nederlandse overheid vanaf de jaren dertig aangemoedigde emigratie. Ook de aanhoudende malaise in de Nederlandse landbouw bevorderde de aantrekkelijkheid van vruchtbaar en zogenaamd leeg en onontgonnen land ver weg van huis. Een daarop aansluitende andere interessante conclusie is dat de Nederlandse medewerking aan de kolonisatie van Oost-Europa niet uitsluitend werd ingegeven door nationaalsocialistische overwegingen. Nationale belangen speelden een minstens even grote rol. Voor de Nederlanders waren de in

eigen land schaarse grond en werkmogelijkheden zeer aantrekkelijk, evenals de mogelijkheid een vervanging te vinden voor de verloren afzetmarkt in Nederlands-Indië en het opvijzelen van het koloniale prestige. Voor de Duitsers speelden er net zo goed nationale belangen. Door de botsing van die belangen werden de Nederlanders vaak als tweederangs kolonisten behandeld. Dat was niet bevorderlijk voor de ‘nationaalsocialistische retoriek van raciale solidariteit en het schouder aan schouder opbouwen van een nieuwe Europese orde’: de nationale agenda’s ‘waren au fond onverenigbaar met elkaar en met het transnationale ideaal van het Groot-Germaanse Rijk’.

Een laatste belangrijk thema dat Von Frijtag behandelt, is de verhouding tussen de Nederlandse kolonisten en de lokale bevolking. De Nederlanders zagen zichzelf als vertegenwoordigers van het Germaanse ras en beschouwden de lokale bevolking als ‘de ander’. Die blik ging meestal gepaard met minachting en soms zelfs met geweld. In het gebied waar de Nederlanders zich vestigden was voor de oorlog behalve een Slavische ook een omvangrijke Joodse aanwezigheid geweest. De meerderheid van die Joodse bevolking was al voordat de Nederlanders arriveerden vermoord door Duitse *Einsatzkommando's* en lokale bendes. De kolonisten konden nog overal de sporen zien van het vernietigde Joodse leven. Verschillende vrijwilligers voor de oostinzet profiteerden al in Nederland van de deportatie van hun Joodse landgenoten door bijvoorbeeld het opkopen van huizen. Ook in het Oosten profiteerden ze later van de achtergelaten bezittingen van vermoorde lokale Joden. Daarnaast werd er gebruik gemaakt van dwangarbeiders, waaronder niet zelden Joden waren. Von Frijtag beschouwt de Nederlanders van de oostinzet daarom als profiteurs van de genocide op de lokale Joodse bevolking.

Koloniale aspiraties, economische mislukking en profijt van genocide: Von Frijtag laat in *Hitlers broedervolk* zien dat de Nederlandse oostinzet een problematische onderneming was. Het was bovendien niet alleen een door de Duitse bezetter opgelegd nationaalsocialistisch project, maar paste ook in het vooroorlogse Nederlandse koloniale en sociaaleconomische beleid.

Jan Julia Zurné, CEGESOMA, Brussel / Universiteit Gent

Bart Funnekotter, *De hel van 1812. Nederlanders met Napoleon op veldtocht naar Rusland* (Amsterdam: Prometheus, 2015, 333 pp., ISBN 978 90 351 3950 3).

Begin 1813 werden de bewoners van Oost-Friesland tot hun ontzetting geconfronteerd met de aanblik van bloedrode ijsschotsen die aanspoelden op hun kust. Dit lugubere verhaal deed althans de ronde in een van de vele berichten en geruchten, die in Holland circuleerden nadat op 25 december 1812 het 29ste *Bulletin van de Grande Armée* officieel was gepubliceerd waarin verslag werd gedaan van het catastrofale verloop van de terugtocht van het Franse leger uit Rusland, inclusief de dramatische overtocht over de Berezina. Hoewel het *Bulletin* optimistisch eindigde met de constatering dat de keizers gezondheid ‘nooit beter was geweest’, sloeg het nieuws bij de bevolking in als een bom. Na 25 december 1812 intensiveerde het protest sterk en feitelijk zou het in Nederland tot de ineenstorting van het Frans regime in november 1813 niet meer rustig worden. De Russische catastrofe betekende niet alleen het einde van het Franse regime in Holland. De door Napoleon verloren veldtocht zou uiteindelijk ook het einde brengen van zijn complete heerschappij.

De ontzagwekkende schaal – zo’n 600.000 militairen namen deel aan de invasie aan Franse zijde –, zijn gevolgen – slechts 20 procent hiervan overleefde de tocht – en de huiveringwekkende ontberingen maken Napoleons Russische veldtocht tot een fascinerende historische gebeurtenis. Deze fascinatie is duidelijk ook terug te vinden in *De hel van 1812* van Bart Funnekotter. Funnekotter is historicus, kenner van Napoleon en werkzaam op de redactie van de NRC. Hij is tevens bekend van het radioprogramma OVT. Funnekotters fascinatie voor deze tocht, zo licht hij in een voorafgaand Ten geleide toe, begon met een in de familie overgeleverd horloge dat ooit door een van zijn voorvaders was meege dragen op de Russische veldtocht. De historische sensatie van dit kleinood prikkelde hem om deze familiegeschiedenis uit te zoeken, waarbij hij al snel stuitte op een opmerkelijke omissie in de literatuur. Op enkele oude studies na was over de deelname van de circa 15.000 Nederlanders zeer weinig te vinden. Dat bevreedde hem des te meer, omdat al snel bleek, dat in deze veldtocht meer Nederlandse militairen waren omgekomen dan in de Tweede Wereldoorlog.

De familiegeschiedenis groeide zo uit tot een breder historisch onderzoek naar Nederlanders in de *Grande Armée* tijdens de Russische veldtocht. Daarbij heeft Funnekotter zijn onderzoek uitdrukkelijk begrensd tot de Nederlandse deelname aan de campagne van 1812. Het boek bevat dus geen uitgebreide beschrijving van de oorzaken en de gevolgen van de Russische veldtocht, noch van het Napoleontisch systeem. De inleidende

behandeling van de Napoleontische tijd blijft in het eerste hoofdstuk dan ook zeer kort. Deze summierere uiteenzetting van het historisch kader, in het bijzonder de Napoleontische tijd in Nederland, zou als een van de weinige zwakke punten in Funnekotters studie naar voren kunnen worden gebracht. Vooral ook omdat hij in de haast om bij zijn eigenlijke onderwerp te komen nogal laconiek de wording van het Koninkrijk Holland beschrijft, waarbij hij de indruk wekt dat bij zijn ontstaan, in 1806, het Koninkrijk ook al Oost-Friesland omvatte; een departement dat eigenlijk een jaar later in ruil voor Vlissingen aan Holland werd toegevoegd. Zijn keuze om zich op de levensverhalen van de Nederlandse militairen te concentreren is echter een zeer legitieme; te meer omdat hij op de achtergrond toch ook de grote lijnen recht doet.

Funnekotters methodiek is eenvoudig en doeltreffend. Hij inventariseert de Nederlandse legeronderdelen binnen de *Grande Armée* en neemt uit deze regimenten een of meer militairen die hij kan volgen door brieven en dagboeken, welke informatie hij aanvult met literatuuronderzoek en wat algemeen bronnenmateriaal. Egodocumenten van enkele Nederlanders die verspreid over het leger bij andere, niet specifiek Nederlandse onderdelen dienden, worden in voorkomende gevallen eveneens gebruikt. De schijnwerper staat echter op tien regimenten die voornamelijk uit Nederlandse militairen hebben bestaan. Daarbij wordt Funnekotter geholpen door het feit dat Napoleon er naar streefde om zijn regimenten zoveel mogelijk nationaal homogeen samen te stellen. De Nederlandse eenheden had Napoleon – onder nieuwe namen – van Lodewijk Napoleon overgenomen. De meeste bleven uit beroepsmilitairen bestaan, maar de vier nieuwe Regimenten Infanterie van Linie werden met dienstplichtigen gevuld. Na de inlijving was in 1811 de dienstplicht namelijk ook in heel Holland ingevoerd. In totaal heeft Funnekotter zo van dertig Nederlandse militairen materiaal kunnen verzamelen. De verschillende namen en regimenten zijn overigens zeer overzichtelijk in een appendix bijeengebracht.

Na het Ten geleide, waarin ook het gebruikte ego-documentatiemateriaal kritisch wordt beschouwd, en een kort inleidend hoofdstuk volgt Funnekotter het verloop van de veldtocht in negen hoofdstukken met behulp van de ooggetuigenverslagen uit de verschillende regimenten. In een slothoofdstuk, het elfde, maakt hij de rekening op. De dagboeken blijken een goudmijn te zijn voor allerhande informatie. In de eerste plaats uiteraard voor alle ontberingen en de infernale verschrikkingen van de grote veldslagen bij Smolensk en Borodino. Buiten deze details over de belevingen van de militairen is in *De hel van Moskou* echter ook veel andere historische informatie te vinden. Zo zijn er berichten die bevestigen dat meisjes verkleed als mannen aan de campagne deelnamen en zijn er veel voorbeelden waaruit een grote en persistente sociale ongelijkheid blijkt. Fascinerend in dat verband is dat de Nederlandse officieren zich tot op het

slagveld lieten begeleiden door bedienden, die al vanaf Nederland bij hen waren en die veelal de ontberingen ook niet zouden overleven.

Funnekotter heeft zo, met behulp van de ooggetuigenverslagen, een rijk palet aan ervaringen en informatie in zijn boek bijeengebracht. Hij bedient zich daarbij van een soepele taal en heldere stijl om dit palet in al zijn schakeringen te presenteren, waarbij hij regelmatig enkele krachtige *oneliners* maakt om complexe situaties trefzeker te beschrijven. Prettig is ook dat hij daarbij de valkuil weet te vermijden om de bizarre en vaak ook lachwekkende gebeurtenissen tot *slapstick* te maken. Hij schrijft met humor maar houdt voortdurend de ernst van de tragedie in het oog.

Boeiend is dat in deze hel, die de Russische veldtocht zeker was – overigens evenals eerdere campagnes, zoals Presser in zijn *Napoleon* al fenomenaal heeft laten zien – de verschillende hoofdrolspelers uit het boek toch ook hun menselijke waardigheid weten te behouden. Zo filosofeert Aart Kool, van de genie van het 1ste Legerkorps, naar aanleiding van de vele doden en gewonden na een van de vele schermutselingen die tussen de grote veldslagen plaatsvonden, niet alleen uitgebreid over de aard van de schepping en de menselijke tekortkomingen, maar ontfermt hij zich ook metterdaad, als een barmhartige Samaritaan, over een zwaargewonde Russische soldaat. Na alle ontberingen wist François Dumonceau bij min 35 graden vorst nog ontzag op te brengen voor een adembenemend schouwspel van een lucht met fonkelende kristallen en een sneeuwvlakte die door een zonsopgang als met schitterende robijnen bezaaid leek te zijn. Een filmisch beeld dat, zij het met een andere intentie, aan het beeld van de bloedrode ijsschollen in Oost-Friesland denken doet.

Wat stijl en verhalend vermogen betreft kan *De hel van Moskou* wedijveren met Adam Zamoyski's *1812 Napoleon's Fatal March on Moscow* (2004). Dit standaardwerk is in ieder geval door Funnekotter voor het Nederlands aandeel – dat eveneens verrassend niet alleen bij de overtocht van de Berezina van gewicht blijkt te zijn geweest – op bevlogen wijze aangevuld.

Johan Joor, Huygens ING (KNAW)

Hans Hulshof, Erik Kwakernaak en Frans Wilhelm, ***Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden*** (Groningen: Passage, 2015, 468 pp., ISBN 978 90 5452 315 4).

Het bestuderen van ‘The Black Box of Schooling’ (een term gemunt door Lacey in 1970, in zijn werk *Hightown Grammar*, en recentelijk uitgewerkt door Braster, Grosvenor en Del Mar del Pozo Andrés in de bundel *The Black Box of Schooling*, 2011) is een van de uitdagingen waarvoor een onderzoeker van de onderwijsgeschiedenis zich gesteld ziet. Door na te gaan hoe de ontwikkeling van een bepaald schoolvak is verlopen, kan een glimp worden opgevangen van de inhoud van die ‘Black Box’. Zo kan inzicht worden verkregen in de dynamiek (of continuïteit) van de onderwijspraktijk die schuilging achter onderwijswetgeving en discussies over het onderwijs. *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland* past in deze traditie.

Over verschillende schoolvakken zijn reeds studies voorhanden. Zo verschenen in 2012 twee proefschriften, de een over de geschiedenis van het economieonderwijs (*Anderhalve eeuw economieonderwijs in Nederland, 1863-2012* van G.F. Gorter), de ander over de geschiedenis van het vak geschiedenis (*Heimwee naar het heden. Betrokkenheid en distantie in het Nederlandse geschiedenisonderwijs (1945-1985)* van A. Albicher). Over de geschiedenis van het wiskundeonderwijs publiceerde H.J. Smid in 1999 *Een onbekookte nieuwigheid? Invoering, omvang en betekenis van het wiskundeonderwijs op de Franse en Latijnse scholen 1815-1863*. Ook over de geschiedenis van het onderricht in de talen verscheen al het nodige. Zo kwam in 2011 onder redactie van J. Daniels, E. Kwakernaak en A. Hoeflaak de bundel *Honderd jaar levende talen (1911-2011)* uit en publiceerde A.J. van Essen verschillende verhandelingen over de geschiedenis van het vreemdetalenonderwijs.

De *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland* onderscheidt zich van voornoemde voorbeelden door de lange periode die het bestrijkt, namelijk een periode van maar liefst 515 jaar. Het kan daarom met recht een overzichtswerk worden genoemd. De auteurs leggen de periode uiteen in vijf episoden: 1500-1800; 1800-1860; 1860-1920; 1920-1970 en 1970-heden. Elke episode heeft een eigen hoofdstuk toebedeeld gekregen, opgezet volgens een vast stramien. De auteurs schetsen eerst de maatschappelijke context, met daarin aandacht voor politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen, en bespreken het onderwijsstelsel zoals die in wetgeving en praktijk bestond. Daarna komt de educatieve context aan bod, wederom volgens een vast stramien. Eerst zetten de auteurs het pedagogisch-didactische kader uiteen,

met aandacht voor de pedagogische en didactische ideeën uit de betreffende periode. Daarna komt het taalonderwijsaanbod aan bod, waarin we bijvoorbeeld lezen dat het schoolvak Nederlands, als drager van een algemeen-christelijk nationaal bewustzijn, in de negentiende eeuw bedoeld was om een bijdrage te leveren aan het ontstaan van Nederland als eenheidsstaat en hoe het Frans plaats moest maken voor het Engels. Vervolgens komen de onderwijsgeevenden in beeld. Onder het in ieder hoofdstuk opgenomen kopje 'taalleraren' lezen we vooral over de maatschappelijke positie van docenten en de ontwikkeling van de lerarenopleidingen. Daarna volgt steeds een meer uitgebreide bespreking van het moedertaalonderwijs en het vreemdetalenonderwijs. Hierin schetsen de auteurs de vertaling van algemene pedagogische en didactische opvattingen naar opvattingen over doelstellingen en didactiek van het talenonderwijs, al dan niet vastgelegd in leerboeken.

Aanvankelijk richtte het moedertaalonderwijs zich op leren lezen en schrijven, later uitgebreid met redekundig ontleden als verstandsoefening en als basis voor het stijlonderwijs en er kwam een steeds prominenter rol voor burgerschapsvorming. In 1863 kreeg moedertaalonderwijs de positie van een zelfstandig schoolvak in het voortgezet onderwijs, ingevuld volgens het literair-grammaticale paradigma. Maar gedurende de twintigste eeuw leidden aandacht voor de beleving van taalgebruik, bezinning op de maatschappelijke relevantie van het vak, oog voor de communicatieve en emancipatoire functie van het moedertaalonderwijs, en het centraal stellen van de vraag naar nut en noodzaak van het geleerde tot verschillende paradigmawisselingen (374-377; 410-412). In de ontwikkeling van het vreemdetalenonderwijs zien we vooral bewegingen tussen een meer 'natuurlijke' didactiek, waarbij het leren op communicatie gericht was, tegenover een meer 'kunstmatige' aanpak, waarbij leerlingen systematisch taalregels leerden (414).

Deze studie laat zien dat onderwijs voortdurend in beweging is, al veranderen praktijken trager dan de ideeën erover. De strijd over vormingsidealen die zich, zo leren we, steeds laat begrijpen als een strijd om vernieuwing en weerstand daartegen, beweegt zich rond telkens terugkerende vragen. Gaat het in het onderwijs nu vooral om cultuuroverdracht, maatschappelijke vorming of persoonlijke ontplooiing? Welke rol moet de vakwetenschap vervullen bij het vormgeven van een schoolvak? Vergeten we niet te kijken naar de uitvoerbaarheid van onderwijsplannen in de dagelijkse onderwijspraktijk? Door deze steeds terugkerende en daarmee ook actuele vragen is het boek voor verschillende doelgroepen interessant. Dit wordt versterkt door de strakke opbouw waarin per tijdvak een aantal thema's wordt behandeld. Hierdoor laat het werk zich op verschillende manieren lezen en het maakt het bovendien toegankelijk, wat gezien de omvang van het werk een belangrijke kwaliteit is.

Dit boek is van belang voor academici die zich bezighouden met onderzoek naar (de geschiedenis van) het onderwijs en taal, maar ook voor

beleidsmakers, curriculumontwikkelaars en (aankomende) leraren. Wanneer we de studie plaatsen tegen de achtergrond van de actuele maatschappelijke discussie over het curriculum van het funderend onderwijs, blijkt haar relevantie. Het Platform 2032 stelt in haar onlangs uitgekomen rapport *Ons Onderwijs 2032* dat het onderwijs evenwichtiger tegemoet moet komen aan haar drie doelen: kennisontwikkeling, persoonsvorming en maatschappelijke toerusting, om zo beter uitgerust te zijn voor de toekomstige samenleving. De teneur is dat feitenkennis in het huidige onderwijs een te sterke nadruk krijgt en dat meer aandacht moeten komen voor praktische vaardigheden. *Geschiedenis van het talenonderwijs* plaatst deze positie in een historisch perspectief en maakt daardoor een beter begrip van de stellingname mogelijk en leidt tot meer inzicht in de discussie daarover. Bovendien laat de studie zich lezen als een pleidooi voor bescheidenheid bij curriculumontwikkelaars. Leraren waaien niet met alle winden mee en geven onderwijs inhoud vanuit een eigen, aan plaats en tijd gebonden, overtuiging.

Hilda T.A. Amsing, Rijksuniversiteit Groningen

Ellen Klinkers, *De troepenmacht in Suriname. De Nederlandse defensie in een veranderende koloniale wereld, 1940-1975* (Amsterdam: Boom, 2015, 284 pp., ISBN 978 90 8953 664 8).

Voor recensenten is het een zegen als in een voorwoord precies staat aangegeven wat het doel van het boek is. Dat maakt het beoordelen van de kwaliteit van het boek vaak makkelijker; een recensent kan dan in ieder geval toetsen of het boek, naar zijn/haar mening, aan de eisen voldoet die de auteur zelf aan dat boek gesteld heeft. In het geval van *De Troepenmacht in Suriname* is het voorwoord niet van de hand van de auteur, maar van de opdrachtgever: het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), dat onder het ministerie van Defensie valt. NIMH-directeur Piet Kamphuis schrijft hierin dat aan de auteur van deze militaire geschiedenis van Suriname in de periode 1940-1975 drie belangrijke eisen werden gesteld. Allereerst moest het werk een 'gat in de militaire geschiedschrijving dichten' (8): zelf vind ik dat nooit de sterkste aanleiding voor het doen van nieuw onderzoek. Ten tweede moest het boek bijdragen aan de 'traditiebeleving' (8) binnen de Koninklijke Landmacht. De militairen van de Troepenmacht in Suriname (TRIS), in 1957 officieel opgericht, behoorden tot het Regiment Infanterie Oranje Gelderland, die de tradities van de TRIS na 1975 overnam; sindsdien zijn deze opnieuw overgedragen, nu aan 45 Pantserinfanteriebataljon (PAINFBAT). Ten derde zouden oudgedienden van de TRIS massaal hebben aangegeven belangstelling te hebben voor een boek over 'hun' tijd in Suriname.

Gemeten aan deze laatste twee doelstellingen is het boek zeer geslaagd. *De Troepenmacht in Suriname* is een boek geworden waar noch TRIS-veteranen, noch leden van de eenheden waarin de TRIS na 1975 is opgegaan zich een buil aan kunnen vallen. Het is een vlot geschreven boek geworden over de veranderende taken, opleiding, personele invulling en organisatie van de Nederlandse militaire aanwezigheid vanaf 1940 tot en met de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975. Een mooi gedenkboek dus. De vraag is echter of mensen die niet tot de (smalle) doelgroep van (ex-)militairen van TRIS of 45 PAINFBAT behoren ook veel van hun gading zullen vinden.

De 'laat-koloniale' periode biedt allerlei openingen voor interessante onderzoeksrichtingen, rondom (bijvoorbeeld) de veranderende omgang met de bevolking, de opname van Surinamers in de troepenmacht en de potentiële conflicten die daarbij komen kijken, en de vraag hoe men zich in opleiding en organisatie voorbereidde op zelfbestuur en (vervolgens) onafhankelijkheid. Auteur Ellen Klinkers kon het niet nalaten om, ondanks haar beperkte taakomschrijving, enkele van die vragen centraal te stellen. Zij komt daarbij tot enkele tekenende, maar niet echt verrassende conclusies.

Zo schrijft zij dat de Defensiestaf ook in de periode 1940-1975 consequent vraagtekens stelde bij de aanhoudende oproepen om meer niet-blanken toe te laten tot de Nederlandse troepenmacht in Suriname. De Defensiestaf vreesde dat een ‘overwegend Surinaams legertje’ (96) te dicht bij de plaatselijke bevolking zou staan en daardoor te vatbaar zou zijn voor de steeds luider wordende roep om zelfbestuur en onafhankelijkheid. Wanneer er Surinamers werden toegelaten, dan moesten zij in Nederland trainen en kregen zij niet dezelfde kansen op promotie als hun Nederlandse collega’s. Het resultaat is dat de Nederlandse militaire aanwezigheid in Suriname steeds meer ‘vernederlandste’, in strijd met het Koninkrijksstatuut van 1954 dat juist een (gedeeltelijke) ‘Surinamisering’ voorstond. Er werden daarna wel pogingen om Surinaamse vrijwilligers te werven voor de nieuwe TRIS – die als gevolg van het Koninkrijksstatuut ook echt een status aparte van andere Landmachtonderdelen kreeg – maar die stonden niet te springen.

Maar Suriname was zeker niet alleen een hoofdpijndossier voor Defensie. Integendeel, men hechtte, zeker gedurende de koudste Koude Oorlogsjaren, zeer aan de mogelijkheid om uitgebreid in Suriname te kunnen oefenen. Belangrijker was wellicht nog dat Suriname in geval van een invasie van West-Europa door de Sovjet-Unie dienst zou kunnen doen als uitvalsbasis ver buiten de gevarenzone; daar kon het landleger zich tactisch terugtrekken of kon, net zoals aanvankelijk tijdens de Tweede Wereldoorlog het idee was geweest, een nieuwe troepenmacht worden samengesteld om een tegenaanval voor te bereiden. Welke rol de TRIS daarin had moeten spelen wordt nooit helemaal duidelijk, te meer omdat uit dit boek blijkt dat de activiteiten van die TRIS beperkt bleven tot het vergaren van inlichtingen over vermeende nationalistische maar vooral ook communistische intriges, het verlenen van hand en spandiensten bij ontwikkelingsprojecten – zoals het plaatsen van springstofladingen ten behoeve van de bouw van de Afobakadam – en het paraat staan in verband met spanningen tussen bevolkingsgroepen binnen Suriname of conflicten met buurlanden. Maar wellicht de belangrijkste activiteit bestond uit ‘vlag- en machtsvertoon’: patrouilleren, duidelijk aanwezig zijn, en vertrouwen danwel ontzag inboezemen. Dat laatste werd belangrijker in de opmaat naar de Surinaamse onafhankelijkheid in 1975, maar ook ingewikkelder. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de plannen voor operatie ‘Zwarte Tulp’: in geval van onlusten of een staatsgreep rondom de geplande soevereiniteitsoverdracht was voor de TRIS een belangrijke rol weggelegd, hetgeen zou betekenen dat een Nederlandse troepenmacht zou interveniëren in een (bijna) onafhankelijke staat.

Over hoe de militairen dit zelf allemaal hebben ervaren leren we eigenlijk maar heel weinig. Het beeld dat ontstaat – passend bij een gedenkboek – is voornamelijk één van een Suriname dat een prachtige achtergrond vormt voor een ‘avontuurlijke’ diensttijd (211). Met name als het boek in de jaren 1970 aanbeldt en de haren en de baarden langer worden, suggereren de foto’s van TRIS-ers met een stevig joint in de hand dat het toch

vooral goed toeven was in Suriname. De tekst bevestigt dat: de militairen maakten af en toe een praatje met de plaatselijke bevolking, bliezen zo nu en dan eens een rotsblok op, gingen op bezoek bij de exotische Marrons in het binnenland, oefenden wat met de Brengun en trokken dan een lekkere *djogo* Parbo-bier open.

Het contrast tussen de zakelijke wijze waarop het Nederlandse militaire belang bij Suriname en het bij tijd en wijle moeizame scheidingsproces tussen de beide rijkdelen, culminerend in de Surinaamse onafhankelijkheid van 1975, wordt beschreven en de vrolijke scènes van de TRIS-ers in actie is groot. Dit contrast wordt toegelicht doordat de auteur, in de conclusie, stelt dat de TRIS en haar organisatorische voorgangers simpelweg ‘geen deel uitgemaakt hebben van het dekolonisatie- en democratiseringsproces’ van Suriname (213). Dat dit wel een *erg* gemakzuchtige aanname is, vindt de auteur kennelijk zelf ook; nog geen pagina verder suggereert zij bijvoorbeeld dat er best een verband kan worden gezien tussen de vrijwel compleet vernederlandste TRIS en de staatsgreep van Desi Bouterse op 25 februari 1980. Surinaamse militairen, stelt zij, hadden geen gelegenheid gehad om ervaring op te doen boven het onderofficiersniveau, terwijl de Surinaamse regering geen enkele bestuurservaring had aangaande de omgang met een krijgsmacht.

Deze dichotomie kenschetst het boek. Het is in de eerste plaats een gedenkboek, hetgeen betekent dat de blik naar binnen is gericht en het vooral ook een boek moet zijn om vrolijk van te worden. Maar het betekent ook dat moeilijke vragen zelden gesteld worden, en als ze al worden gesteld (zoals het verband tussen de vernederlandsing en de staatsgreep van Bouterse) worden ze niet beantwoord. Ook is er geen ruimte voor (bijvoorbeeld) een avontuurlijke methodologie of vergelijking, of voor beschouwingen over postkoloniale legervorming of militaire cultuur. Dit alles valt de auteur niet aan te rekenen; ze heeft met noest archiefwerk een ‘gat gedicht’ en er een mooi gedenkboek van gemaakt. Jammer genoeg is dit boek, net zoals opvallend veel militair-historische werken die in Nederland worden geproduceerd, daardoor voor een breder, laat staan een academisch publiek niet heel interessant.

Samuël Kruizinga, Universiteit van Amsterdam

Ad Knotter e.a. (eds.), *Limburg. Een geschiedenis I: tot 1500; Limburg. Een geschiedenis II: 1500-1800; Limburg. Een geschiedenis III: vanaf 1800* (Maastricht: Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2015, 595 pp. (I), 432 pp. (II), 527 pp. (III), ISBN 978 90 819602 2 9).

A cursory look at a map of the Netherlands will show a narrow piece of land in the south-eastern part of the country, squeezed in between Belgium and Germany – the Dutch province of Limburg. Its position alone suggests a fascinating history. This is emphasised by the fact that this province is an amalgamation of a dozen territories resulting from the 1815 Vienna conferences, but as early as 1064 a ‘Comes Udo de Lemborc’, Count Udo of Limburg, held authority in some of these areas in name of Henry IV, the Holy Roman Emperor and King of Germany. This is an extremely interesting region at the crossroads of European history. The emergence and development of this province has now been documented and discussed in three volumes, some 1.500 pages, richly illustrated with maps, graphs, reproductions and photographs.

45 specialists were invited to write chapters on a particular aspect of the history of the territory that now forms this Dutch province. Among these authors we find some very well-known authorities and also a number of younger scholars. The oldest was born in 1936, the youngest 47 years later. The editorial board organised a broad scope of topics, ranging from the landscape, archaeology, Romans, churches and cults, medieval and modern arts, education and manuscripts, urbanisation and urban life, crafts, guilds and trades, mining, industrial relations, village life and the green revolution, science, historical demography, migration, etc. Some of these topics have received a lot of scholarly attention in recent years, others are far less researched. Some contributions present a lot of original material, while others evaluate existing knowledge. The volumes cover a long period from Palaeolithic times to the Maastricht treaty of the late twentieth century and beyond. It is clear: the contributions to these volumes are diverse.

The Dutch province of Limburg is an artificially constructed region dating from the nineteenth century. This means it is a territory without a long history or standing identity. This is a border region, as Knotter, the first editor, states in the introduction; it is part of the Rhine-Meuse area, and it underwent a lot of territorial changes that resulted in these lands being split and combined. Throughout the ages the region was under the influence of a multitude of cultural styles and several political and economic powers. One thing that emerges from these volumes is the changeability of

regional identity. Although the phenomenon is not explicitly addressed in these books, this history of Limburg is a perfect prism to show the 'thin' and 'thick' regional identities– the institutionalised, old characteristics that were transferred over several generations, and the newly added or created qualities and traditions that replaced or transformed older identities, as a consequence of changes that followed new rulers in these territories (see Kees Terlouw, 'Rescaling Regional Identities: Communicating Thick and Thin Regional Identities', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 9 (2009) 452-464).

The volumes have an introductory chapter, but not a concluding one. The introduction addresses the historiography regarding this province and presents an overview of earlier answers to the question how Limburg's history relates to the general Dutch history. For older generations of historians this was an important problem that needed to be solved. This book is different, as it conceptualises the pre-nineteenth century history of Limburg as the history of a territory and not necessary as Dutch. This in itself is a refreshing thought, but there is no central thesis or idea postulated to operationalise it. As a consequence, there are several approaches pursued throughout the books, a conceptual freedom that has resulted in some intriguing paradoxes and interesting new questions.

In all volumes the authors report on the diverse territorial and political configurations that provided frameworks for the rule of law, taxation and social-cultural life at different moments. The region was controlled in parts by different institutions, mostly bishops, princes, dukes and monasteries. The control over the southern territories was continuously contested. These areas were too fertile, too productive and too rich not to be disputed. Often new rulers reorganised administrative structures to ascertain a more efficient performance of authority. In the High Middle Ages and Early Modern times the region shifted from an orientation on the German Empire to the House of Valois-Burgundy and their Habsburg heirs and competitors, like the Dukes of Guelders, Gulik and the rebellious Dutch Provinces in the late sixteenth century. It resulted in warfare, urbanisation and new forms of governance. The chapters on this period show the striking contrast between the continuity in economic, social and cultural development, and the dramatic political and institutional changes. The new borders did not stop people to move around freely: until the middle of the nineteenth century and even later people sought their incomes across borders. It would be interesting to further examine this relative autonomous development of the society at one hand and the state-formation process at the other.

Several authors discuss the implications of the territorial diversity for the social, cultural and religious developments. There is continuity in cross-border contacts and relations between individuals, lay and clerical organisations from the moment these borders were created. Compared to this, the influence of transnational developments like the Counter-Reformation in the seventeenth and eighteenth centuries, the grass-root devotionalisation

of the nineteenth century and rising social tensions in the mining regions during the industrialisation was more temporary. These transnational developments were introduced and mediated by local or regional elites that saw new chances. They acted as transmitters of new ideas, styles, and products. The result was a hierarchical and religious frontier society, joining closely the social and cultural domains in Limburg with developments in nearby Germany and Belgium. In this climate Catholicism dominated most of the cultural and scientific activities from the nineteenth century onwards. Catholicism institutionalised in a social and cultural homogeneous society, which on the Dutch level served as part of the Catholic pillar. However, as integration in the Netherlands continued, this uniformity and dominance became challenged and effectively 'pillarised' after World War II. With this soft segmentation of society in Limburg, the province was, also in a social and cultural sense, a full part of the Netherlands.

These volumes situate the history of the Dutch province of Limburg in a spatial continuum. Its development is presented not so much as being connected with the general Dutch history; on the contrary, it seems much more part of the history of Northwestern Europe. The diversity in the province's territorial heritage had a long-lasting influence. In the nineteenth century the Belgian and German borders slowly obtained more social and cultural significance, simultaneously the influence of Dutch culture rose with newspapers, general elections, radio, television and modernisation. This economic and cultural unification process seemed to reach its climax in the middle of the twentieth century, just before the European integration and the globalisation started its influence. How this new era affected and will affect Limburg and its 'thick' and 'thin' regional identities is not touched upon in these volumes, but could be an appropriate starting point for a new project. That such a project will start within a few years is very likely. Regional history in Limburg is flourishing.

Maarten Duijvendak, University of Groningen

Bert Koene, *Oranjeman Suideras (1743-1811). Een leven zonder toegeeflijkheid* (Hilversum: Verloren, 2016, 173 pp., ISBN 978 90 8704 566 1).

The Orangist August Robbert van Heeckeren tot Suideras is a fantastic subject for a biography. This hot-tempered adherent of the House of Orange-Nassau lived a turbulent life, both politically and personally. According to author Bert Koene, whom I paraphrase here, Suideras was one of the most enthusiastic defenders of the stadholderly system and of the prince himself in the province of Gelderland.

At the start of his political career in 1767, when Suideras was appointed counsellor in the Court of Gelderland, he operated quietly in the background. This changed completely in 1780 when he became alderman of Zutphen. It seems that the ‘lightly inflammable’ Suideras felt much at ease in these turbulent years of struggle between opponents and defenders of Stadholder William V which intensified in the following years. In June 1787 he even prevented a civil war in Zutphen, thanks to his resolute performance. In the wake of the Batavian Revolution in 1795, however, Suideras became obsessed with the restoration of the old regime of the House of Orange-Nassau. After being forced into exile to Prussia, he kept in contact with Orangists in the Batavian Republic to discuss the possibilities of a new revolution. Despite his persistence to restore the old regime his attempts failed. Not only the actions of the so-called *Rassemblement* of Osnabrück in 1796, but also his own endeavours to start a revolution in the Achterhoek in 1799 ended in great disillusionment. Suideras tended to lose sight of reality. Even several of his political associates considered him to be a troublemaker. Moreover, Suideras was suspected of corruption because of his continuing precarious financial situation. Only years later and shortly before he died in 1811 Suideras would succeed – for the first time since his banishment after the Batavian Revolution – in acquiring a position as a justice of the peace in Warnsveld.

Bert Koene seems to be the right man for writing Suideras’ biography. Koene, who is a very prolific author, has written about the aristocratic politician Gerard Brantsen (1735-1809) and the eighteenth-century noble family De Westerholts van Hackfort, to name but a few topics. Koene is clearly fascinated by local politics and politicians in the second half of the eighteenth century: a period characterized by revolution, counterrevolution and regime changes. His biography about Suideras appeared at the same time as a couple of other publications, such as *De herinneringen van Jan Willem Kumpel (1757-1826)*

[...], by Hanneke Ronnes, and *Alexander Philip van der Capellen (1745-1787)* [...] by Jacques Baartmans. Although Ronnes' book consists for the largest part of the autobiography of Jan Willem Kumpel, both publications show that the life and work of Orangists in the revolutionary second half of the eighteenth century have increasingly been subject to scholarly research. Because of that, one gets a better view of Orangists that lived in these fascinating years and that sometimes had to find their way outside the established order.

At the same time, the focus on individual Orangists contributes to a rather one-sided view of what Orangism actually entailed. Suideras was an exceptional case in the sense that despite his privileged social position, even some of his political associates did not take him seriously. Although Koene provides an elaborate description of Suideras' attempts to restore the old regime, based on archival sources, it does not become clear what his ideas about the stadholderly system were. Nor does Koene explain why Suideras showed such devotion to the House of Orange-Nassau. Was Suideras driven by the pursuit of personal gain or were his revolutionary actions motivated by a sense of duty because of his social status? What were his motives to support the Orange family, even if he himself was convicted to lifelong banishment? Furthermore, the lack of historical background makes it hard to place Suideras' Orangism in a broader context. More information about, for instance, the Batavian Revolution and the consequences it had for political opponents, would have made clear that Suideras' story was not that exceptional. It is a missed opportunity that Koene did not use the large amount of historical research that has been conducted recently, to create a view of the world Suideras lived in and to compare him with other Orangists that had to deal with the same issues.

In short, the book would have benefitted from more analytical depth, which is perhaps caused by the absence of a clear point of departure. Other than the assumption that Suideras was a 'vessel of contradictions', Koene does not mention an approach or method in his preface. The reader could assume that Suideras' biography is based on his determined political life on the one hand and his problematic personal life on the other. This indeed makes Suideras an interesting subject of study. The persistence Suideras showed in his attempts to restore the old regime did not correspond with his personal life at all, which was completely dominated by marital problems and debt issues. Finally, the fact that Koene has a very pleasant style of writing, makes the book highly readable.

Laurien Hansma, Rijksuniversiteit Groningen

Martijn Lak, *Tot elkaar veroordeeld. De Nederlands-Duitse betrekkingen tussen 1945-1957* (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2011; Hilversum: Verloren, 2015, 292 pp., ISBN 978 90 8704 547 0).

Het is niet veel promovendi gegund dat hun proefschrift vrijwel integraal in eigen taal wordt uitgegeven met de duidelijke bedoeling ook een groter publiek dan alleen het academische aan te spreken. Dat is Martijn Lak wel gelukt met zijn dissertatie over de Nederlands-Duitse economische betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog waarop hij in 2011 promoveerde. Terecht, zijn stijl is luchtig en vermakelijk, terwijl het informatieve verhaal moeiteloos van de ene naar de andere paragraaf vloeit om tenslotte in heldere conclusies uit te monden. Het is vooral de toegankelijkheid van Laks schrijven die dit werk waardevol maakt. Het voortdurende belang van de Nederlands-Duitse betrekkingen wordt regelmatig onderschat en rechtvaardigt een historiografie die ook op een breder publiek is gericht dan de vakgroep.

In *Tot elkaar veroordeeld* draait het om de vraag hoe de Nederlands-Duitse economische relaties zich direct na de oorlog ontwikkelden en wat de gevolgen van deze betrekkingen waren voor de politieke verhoudingen tussen beide landen. Waar het Lak vooral om gaat, is de spanning tussen economische desiderata die tot samenwerking noopten en de gevoelsmatige afkeer van het land dat zo-even nog de vijandelijke bezetter was. Lak stelt dat Nederland na de oorlog een zeer ambivalente houding innam ten aanzien van zijn buur. Aan de ene kant had het land behoefte aan vergelding en genoegdoening in de vorm van herstelbetalingen en annexaties. Aan de andere kant was het voor iedereen duidelijk dat de Nederlandse economie het meeste baat had bij een Duits economisch herstel en een vlotte normalisering van de Nederlands-Duitse betrekkingen. Nederland was immers sinds het midden van de negentiende eeuw door handels- en investeringsrelaties in hoge mate economisch verweven met de Duitse buur. Lak laat vervolgens glashelder zien dat het bezettingsbeleid van de geallieerden het Nederlandse streven zowel ten aanzien van genoegdoening als van de normalisering van de economische betrekkingen frustreerde. De normalisering volgde daarom pas op de samenvoeging en verzelfstandiging van de Amerikaanse, Britse en Franse bezettingszones in de Bondsrepubliek Duitsland in 1949. In hetzelfde jaar liberaliseerden de Westerse geallieerden de Duitse handel en in 1951 herstelde ook de West-Duitse monetaire positie. Het herstel van de handelsrelatie dat hiervan het gevolg was, zo berekent Lak, leverde Nederland uiteindelijk meer op dan de Marshall hulp. Nederland was en bleef economisch afhankelijk van de grote Duitse buur, terwijl West-Duitsland de Nederlandse politieke steun

nodig had voor zijn integratie in West-Europa en deelname aan de NAVO. En zo komen we bij de conclusie van het boek, die de titel al onmiddellijk verraadde: de landen waren ondanks de gruwelen van de oorlog *Tot elkaar veroordeeld*.

Naast de toegankelijke schrijfstijl zijn ook Laks belezenheid en het evenwichtige gebruik van bronnenmateriaal uit zowel Duitse als Nederlandse archieven duidelijke verdiensten van deze studie. Toch dringen zich ook vragen op bij het lezen ervan. Eén van de meest voor de hand liggende is: in hoeverre voegt dit onderzoek iets toe aan de uitgebreide historiografie over de Nederlands-Duitse betrekkingen? Lak beaamt de weidsheid van deze historiografie, maar stelt dat Nederlandse en Duitse historici zoals Friso Wielenga en Horst Lademacher weliswaar veel over de politieke en diplomatieke betrekkingen hebben geschreven, maar wat betreft de economische relaties niet de diepte in zijn gegaan. Dat laatste klopt wel. Bovendien is er inderdaad onderscheid te maken tussen economische en politieke relaties, maar aangezien het Lak juist lijkt te gaan om de interactie tussen beide, is ineens minder duidelijk in hoeverre Lak nu werkelijk een nieuw onderwerp aanboort. In hoofdstukken 3, 4 en 5 gaat Lak uitgebreid in op respectievelijk de financiële en commerciële relaties en de transportverbindingen tussen beide landen in de onderzochte periode. Juist deze hoofdstukken hadden waardevoller kunnen zijn als Lak explicieter was ingegaan op de meerwaarde van deze economisch-historische benadering voor de historiografie. Daarbij valt vooral te denken aan de invloedrijke rol van ondernemers in politieke besluitvormingsprocessen op nationaal en internationaal niveau, waarop Lak hint.

Een tweede vraag, die hier direct op aansluit is: hebben de sterke economische relaties daadwerkelijk politieke consequenties gehad? Lak meent van wel (262). Nederland, aldus Lak, hanteerde direct na de oorlog een politiek van genoegdoening. Gaandeweg veranderde dit in een politiek waarin het herstel van de economische relaties centraal stond. Aan de Duitse kant bespeurt Lak een diplomatieke gevoeligheid voor de Nederlandse bitterheid, en stelt hij dat het land vanwege het economische belang van Nederland de onopgeloste oorlogskwesties zoals de herstelbetalingen en de annexaties nooit op de spits heeft willen drijven. In 1956 gaf het land de Rijnvaart bovendien weer vrij voor de Nederlandse vaart. Toch stelt deze analyse niet geheel tevreden. Uit Laks relaas blijkt veel meer dat de Nederlandse wraakgevoelens en de wens naar een herstel van de economische betrekkingen elkaar tussen 1945 en 1957 niet uitsloten. Toen die economische relaties na 1949 daadwerkelijk verbeterden, ging dat niet ten koste van de Nederlandse bitterheid en bleven de diplomaten openlijk naar genoegdoening streven. Evenmin lijken de economische relaties de achtergrond te zijn geweest van de Nederlandse steun voor Duitse integratie in Europa en de NAVO. Hier lijken vooral militaire veiligheidsdoeleinden aan ten grondslag te hebben gelegen. Lak toont ook niet aan dat Duitsland wegens de economische betrekkingen

politieke manoeuvres ten aanzien van Nederland heeft moeten maken. Dat Bonn, na de zoveelste zure opmerking van een Nederlandse diplomaat over de Duitse oorlogsschuld, 'Den Haag nooit zijn plaats wees' (262) kan nauwelijks een politieke consequentie worden genoemd. Het voorbeeld van de liberalisering van de Rijnvaart voor buitenlandse schepen is in dit opzicht tenslotte niet geheel overtuigend. Weliswaar toont het aan dat deze transport- en handelsverbinding over Nederland voor Duitsland van het grootste belang was, maar de vrijgave kan geen politiek compromis genoemd worden, omdat Duitsland hier volledig uit eigenbelang handelde.

Kortom, uiteraard waren Nederland en Duitsland zich na de oorlog bewust van het belang van de wederzijdse economische relaties, en Lak heeft deze voortreffelijk weergegeven. Tegelijkertijd lijken die relaties de beide landen in dit geval niet tot politieke compromissen te hebben gedreven. Zo blijft de vraag in hoeverre internationale economische relaties de machtsverhoudingen in de internationale betrekkingen bepaalde, onbeantwoord. Dat betekent dat voor het tackelen van dat vraagstuk politieke historici, economisch historici en politieke wetenschappers ook nog wel even tot elkaar veroordeeld zijn.

Joep Schenk, Universiteit Utrecht

Erwin van Loo, **'Eenige wakkere jongens'. Nederlandse oorlogsvliegers in de Britse luchtmacht, 1940-1945** (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2013; Amsterdam: Boom, 2013, 515 pp., ISBN 978 94 6105 926 0).

Het proefschrift van Erwin van Loo dateert alweer van 2013. Het handelt over de circa 900 Nederlandse vliegeniers die in de Tweede Wereldoorlog dienst deden in de Britse Royal Air Force (RAF). Zo'n 650 van hen vervulden operationele functies in de lucht. Bijna een derde van deze strijdvaardige jonge mensen betaalden voor hun inzet de hoogste prijs en maakten het einde van de oorlog niet meer mee. In zijn omvangrijke boek wil Van Loo niet alleen de lotgevallen van deze groep voor het voetlicht brengen, maar tevens uit de doeken doen wat hun achtergrond was en in wat voor organisatie en omstandigheden ze in Groot-Brittannië terecht kwamen. Hij combineert hiervoor gegevens uit de Londense archieven van Defensie met onderzoek in de stukken van het Air Ministry in het Brits Nationaal Archief. Het aanbrenge van die context is nieuw en werkt verhelderend en relativerend. Bovendien biedt de auteur een interessante kijk op de geografische en sociale afkomst van de Nederlandse oorlogsvliegers en de wijze waarop deze doorwerkten in de personele opbouw van de krijgsmacht, zowel in als na de oorlog.

Vergeleken met de andere buitenlanders in de RAF viel het Nederlandse contingent niet meteen op door numerieke sterkte. Mede daardoor was hun bijdrage aan de strijd uiteindelijk bescheiden. Slechts 221 van de Engelandvaarders die in en na de meidagen van 1940 wisten te ontkomen kwamen terecht in de vliegdienst van de RAF. Dit in vergelijking met bijvoorbeeld Poolse vliegeniers betrekkelijk geringe aantal had alles te maken met het snel oprukken van de Duitse legers in noordwest Europa. Een belangrijk deel van de Nederlandse bijdrage aan de luchtmacht kwam dan ook voor rekening van landgenoten die in het buitenland geboren of woonachtig waren, alsmede vrijwilligers uit Nederlands-Indië.

De Nederlandse vliegers hadden het niet gemakkelijk. Ten eerste – en dit komt in Van Loo's boek bij herhaling terug – vormde de Engelse taal voor een aanzienlijk aantal van deze jongemannen een barrière. In breder perspectief verliep het inpassen van buitenlandse vliegeniers in de organisatie van de RAF en het aanpassen aan de codes en gebruiken die de Britse luchtmacht zich in de voorafgaande decennia eigen hadden gemaakt een hindernis. Aanvankelijk was er maar één Nederlandse eenheid binnen de RAF: het 320e squadron dat opereerde vanaf hun basis in Wales met vanuit

Nederland meegebrachte Fokkervliegtuigen en werd ingezet voor de Britse kustbewaking. De grote droom van degenen die zich in Engeland wisten aan te melden betrof echter jachtvlieger worden en een bijdrage leveren aan de strijd van *Fighter Command* in de Slag om Engeland in de zomer en herfst van 1940. Vanwege de noodzaak tot voorafgaande training en assimilatie was dit slechts voor een enkeling weggelegd. Bij welk luchtmachtonderdeel een vliegenier uiteindelijk terecht kwam, was afhankelijk van een samenloop van omstandigheden en persoonlijke voorkeuren.

Het opzetten en bemannen van een afzonderlijke Nederlandse eenheid was intussen geen sinecure. Het aantal aanmelders hield niet over, de opleidingscapaciteit (in Canada en in de Verenigde Staten) was beperkt en naarmate de taken van het squadron veranderden van kustbewaking naar bombardementsvluchten boven bezet Europa liepen ook de verliezen op. Van Loo gaat uitgebreid in op de omgang met gevaren en angst. De meeste piloten kwamen vroeg of laat te lijden aan gevechtstress, die verlamrend kon uitpakken en een fatalistische levenshouding in de hand werkte. Een en ander vertaalde zich ook in gedrag in de privé sfeer. Natuurlijk was er 'buiten de poort' tussen operaties door ook sprake van seksuele verhoudingen. In sommige gevallen gingen Nederlanders in Engeland zelfs huwelijken aan in bigamie, die dan werden ontbonden indien de zaak uitkwam. Wat er in zulke gevallen gebeurde met de ongelukkige echtgenoten vermeldt Van Loo echter niet.

Van Loo gaat eveneens in op de gevolgen van de deelname aan de luchtstrijd voor hen die het avontuur na mei 1945 konden navertellen. Voor hen was de thuiskomst en demobilisatie vaak problematisch. Over en weer bestond er weinig kennis en begrip van doorgemaakte narigheden. In de omgang met de gerepatrieerde militairen betoonde de Nederlandse staat zich bovendien niet ruimhartig. De terugkerende joodse militairen hadden het wat dit betreft het zwaarst: hun families bleken vaak verdwenen en hun bezittingen verbeurd.

Het vernieuwende van deze gedegen en fraai geïllustreerde studie is, zoals al vermeld, de aandacht die de auteur schenkt aan de omlijsting van de wederwaardigheden van deze 'vliegers in het vuur' (Van Loo's verwijzing naar Norels populaire jongensboekenfictiereeks uit de jaren zestig): hun sociale context op de grond, zowel vóór, als in en ná de oorlog. Voor zover statistisch materiaal voorhanden of reconstrueerbaar was, heeft de auteur dit getracht te vangen in overzichtelijke statistieken, die veel verhelderen. Deze interessante studie beperkt zich tot de selecte groep van vliegers. Het maakt nieuwsgierig naar de vraag hoe het dan zat met de overige Engelandvaarders en vrijwilligers die in de geallieerde luchtstrijdkrachten terecht kwamen maar geen vliegende functie kregen.

Paul Luykx, *Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom 1882-1959* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 956 pp., ISBN 978 94 6004 200 3).

Zelden zal een leven direct na de dood zo definitief voorbij geweest zijn als dat van Gerard Brom. Had hij zijn hoofd na een leven vol van vurige strijd voor de katholieke zaak op 30 november 1959 nog maar net te rusten gelegd, leek hij direct in de sluimer der collectieve vergetelheid te zijn verdwenen. Er verschenen uiteraard enkele beschouwingen in dagbladen en Brom werd herdacht in de tijdschriften van de verschillende geleerde en eerbiedwaardige genootschappen waarvan hij deel had uitgemaakt, maar al snel trad een diepe stilte in. Deze werd nog slechts tweemaal doorbroken. De eerste keer na de postume publicatie van een brochure vol kritische kanttekeningen bij het katholieke leven van na de Tweede Wereldoorlog die na het overlijden van Brom in zijn nalatenschap was aangetroffen. De tweede keer na het verschijnen van een aantal 'autobiografische notities' van Brom die in 1987 door de Nijmeegse historici Jan Roes en Paul Luykx werden uitgegeven. In beide gevallen was de publicitaire aandacht kortstondig, waarna opnieuw die diepe stilte intrad die na het sterven van Brom gevallen was.

Nu is er dan de vuistdikke biografie waarin Paul Luykx, voormalig hoofddocent Nieuwste Geschiedenis te Nijmegen, opnieuw aandacht vraagt voor leven en werk van deze heraut van de katholieke herleving. Wat direct opvalt is hoezeer de auteur de na de dood van Brom ingetreden stilte accepteert. Nergens wordt gewag gemaakt van een blijvende betekenis van Brom of is de biografie een aansporing diens werken nog eens ter hand te nemen. Eerder lijkt het boek bedoeld als een poging een tijdperk dat met enig recht als voorgoed verleden tijd wordt voorgesteld nader te doordenken. De wetenschappelijke analyse van het katholieke leven tussen grofweg 1870 en 1960 staat centraal. Daarbij heeft Luykx weinig zin om voor zijn hoofdfiguur een spreekwoordelijk altaar op te richten. De 'historiografische herlevingstraditie' tot welke hij onder meer Brom zelf rekent, leverde naar zijn oordeel vooral hagiografieën af. Ook met de 'traditionele, in theologische faculteiten beoefende kerkgeschiedenis' rekent de auteur zonder veel omhaal van woorden af. Met zijn boek wil Luykx de kennis over 'de katholieke herleving' en de daarmee samenhangende cultuur en geschiedschrijving nader verkennen aan de hand van de levensloop van een van haar vooraanstaande protagonisten.

Gerard Brom werd geboren in 1882 in een welgesteld katholiek gezin. Zijn vader was edelsmid, zakelijk ging het hem sinds het herstel van

de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 voor de wind. Het aanzienlijke aantal nieuw te bouwen katholieke kerken zorgde immers voor een constante vraag waar de 'smidse Brom' graag aan voldeed. Zoon Gerard koos echter niet het levenspad van zijn al in zijn geboortjaar overleden vader. Waar broer Jan Henrik Brom de smidse voortzette, legde Gerard zich toe op de studie. In Utrecht verdiepte hij zich in de letteren om in 1907 te promoveren op een studie over Vondel. Met meer passie nog legde hij zich ondertussen toe op de verkondiging. Zeker na een tweejarig verblijf in Rome – waarover Luykx in een subliem gecomponeerd hoofdstuk tal van sprekende details boven water weet te halen – voelde hij zich geroepen het zijne te doen om de verdere verspreiding én versterking van het Nederlands katholicisme te bevorderen, met alle kracht die in hem was.

De eerste helft van het boek is chronologisch van opzet. Het volgt het leven van Brom zoals dat meer en meer in het teken kwam te staan van de katholieke herleving. In het tijdschrift *De Beiaard* (1915-1925) vocht hij menig polemiek uit met zowel geloofsgenoten als andersdenkenden. Tegelijkertijd ijverde hij voor de oprichting van een katholieke universiteit. Toen deze er na lang en soms onaangenaam onderling gekibbel in 1923 eenmaal was, werd hij er achtereenvolgens hoogleraar kunstgeschiedenis (1923-1945) en letterkunde (1946-1952). In die hoedanigheid publiceerde hij een stortvloed aan boeken en artikelen en gold hij als een van de meest vooraanstaande katholieke geleerden, wat overigens niet wilde zeggen dat hij in eigen kring onomstreden was. In al zijn publicaties en polemieken stond hij onwrikbaar voor zijn geloof. Naar eigen zeggen was hem de zegen gegund er nimmer een ogenblik aan te twijfelen. Zowel voor hen die dit wel deden als voor hen die het geloof beschouwden als iets wat er op zondag zo'n beetje bij gedaan kon worden, had hij weinig clementie. Al bij leven stond Brom bekend als een geharnast en streng geloofsverkondiger, zij het dat hij rond 1920 iets van zijn fanatisme scheen te hebben verloren.

Ondanks dat Luykx op momenten moeite heeft maat te houden in zijn beschrijving van het leven van zijn protagonist is de eerste helft van het boek onderhoudend. De belangrijkste momenten in het leven van Brom – zijn jaren in Rome, zijn 'bekering' tot een wat milder omgang met geloofsgenoten en andersdenkenden rond 1920 en zijn benoeming tot hoogleraar – worden kundig in de context van hun tijd geplaatst. Beloofde inzichten in de geschiedenis van de katholieken en hun verhouding tot de Nederlandse samenleving en cultuur zitten soms wat verstopt, maar zijn de moeite van het ontdekken meer dan waard. Het is dan ook jammer dat Luykx halverwege het boek de levensloop van Brom, die tot dan toe als chronologische kapstok van het verhaal gediend heeft, loslaat ten faveure van een meer thematische benadering. In de hoofdstukken die volgen staan onder meer de verhouding van Brom tot zijn collegae, de clerus en zijn internationale contacten centraal. Terwijl sommige van die hoofdstukken bijzonder interessant zijn, zoals de even gelaagde als genuanceerde

beschouwing over de verhouding van Brom tot de clerus, geldt dat niet voor de volledige tweede helft van het boek. Het hoofdstuk over crisis en bezetting bijvoorbeeld bevat een lange verhandeling over de politieke biografieën die Brom schreef, welke uiteindelijk uitmondt in een weinig verhelderende analyse van Broms eigen politieke ideeën. De thematische hoofdstukken missen te veel vaart en richting om te blijven boeien en maken het boek onnodig dik. In afgeslankte vorm was het toegankelijker geweest en sommige van de thematische hoofdstukken hadden als artikelen zeker een geïnteresseerd lezerspubliek gevonden.

In zijn conclusie pakt Luyck vervolgens de draad weer op en stelt hij zich na een korte analyse van de herinnering aan Brom, die zoals gezegd nogal snel vervloog, de vraag hoe die katholieke herleving nu precies begrepen en beschreven zou moeten worden. De auteur doet hier een aantal treffende en interessante voorstellen, maar het is van evenveel belang te signaleren wat er niet gebeurt. Allereerst laat Luyck bijna achteloos in een bijzin weten dat hij het woord verzuiling in heel zijn biografie niet heeft gehanteerd. Dit 'door sociologen en politicologen gefabriceerde begrip' acht Luyck al langer problematisch en de keuze is in dat opzicht dan ook niet verwonderlijk. Sinds het begin van de jaren tachtig trekt de auteur al ten strijde tegen het in zijn ogen karikaturale beeld van de Nederlandse katholieken als gesloten bastion van eenheid en volgzzaamheid. Veel van die kritiek was terecht, ware het niet dat Luyck het beeld via een achterdeur weer bevestigde door vast te stellen dat er ook 'andere katholieken' waren die zich noch van de onderlinge eenheid noch van het gezag van de leiding al te veel aantrokken.

Deze 'andere katholieken' waren voor Luyck vooral het bewijs dat de katholieke verzuiling veel minder ver was voortgeschreden dan historici wilden doen geloven, een analyse die hij in menig polemieek naar voren heeft gebracht. Probleem was dat daarmee de katholieke eenheid eerder bevestigd dan genuanceerd werd. Spiegelbeeld van die andere katholieken waren immers de gewone of doorsnee katholieken die blijkbaar wel voldeden aan de typologie van de volgzame kudde.

In zijn biografie stapt Luyck af van de typering 'andere katholieken' en dat is buitengewoon verstandig. Want hoewel Brom gezien zijn complexe relatie met zijn geloofsgenoten en de clerus wellicht met enige goede wil wel als zodanig te typeren zou zijn geweest, was daarmee weinig nieuws toegevoegd aan het inzicht in het tijdvak dat Luyck met zijn boek wil verhelderen. Nu echter kiest de auteur ervoor Brom te positioneren als een van de strijders in het grote Nederlandse conflict om de vraag naar het wezen van de natie. Luyck leent hiervoor de Engelse term *culture war* en verwijst naar de Duitse *Kulturkampf*. Het zijn interessante aanzetten om de jaren tussen grofweg 1850 en 1950 vanuit een ander perspectief te doordenken. Want hoeveel historici de concepten verzuiling en ontzuiling ook met recht te grave gedragen hebben, een nieuw analysekader om deze periode wel te

begrijpen is tot op de dag van vandaag niet ontwikkeld. Het valt te prijzen dat Luykx de slotbeschouwing van zijn biografie aangrijpt om hiervoor een aantal verstandige suggesties te doen. In de voorliggende pagina's is aan Gerard Brom zijn rechtmatige plaats toebedeeld in het pantheon van het Nederlands katholicisme.

Maarten van den Bos, Universiteit Utrecht

Wouter Ronsijn, *Commerce and the countryside. The rural population's involvement in the commodity markets in Flanders, 1750-1910* (Dissertation Ghent University 2011; Economy, Environment and Demography in History; Ghent: Academia Press, 2014, 359 pp., ISBN 978 90 382 2103 8).

The commercialisation of the countryside is a key economic history problem. Since we do not know better than that market exchange stimulates economic growth, we need to find out how and when markets penetrated the countryside to stimulate production and increase productivity. When doing that we should conceive markets as being more than institutions for economic exchange. The old, simplistic sequence of *Naturalwirtschaft-Geldwirtschaft-Kreditwirtschaft* has long proved insufficient to capture complex processes as commercialisation. Nowadays we know that we can only understand the exchange of goods and services between people if we see them as more than an economic process, as part of wider socio-economic, even socio-cultural relations between individuals and social groups.

That broader interpretation is still a fairly recent one; ten, twenty years old at most, but it has led to a very important reappraisal of peasant mentalities. Peasants used to be seen as blindly conservative, resisting clear and supposedly favourable economic incentives to change, whereas we now appreciate that those incentives were often outweighed by the importance of networks of social exchange on which their existence depended. As a rule the goods and services exchanged within those networks had a clear price, but they were bought and sold on credit while accounts were cleared without the use of money. As a consequence, transactions and settlements remained invisible to earlier generations of economists and historians, who, taking cash as the hallmark of commercialisation, interpreted such exchange systems as backward barter.

If we accept a broader concept of commercialisation, we face a new problem: what then shapes those socio-economic and socio-cultural networks? Wouter Ronsijn took that question as the lead for his PhD thesis defended in Ghent and it does not surprise that he finds a familiar answer: the social structure and more in particular the distribution of property ownership and access to property determined the way in which those networks operated. If the answer sounds familiar, it does not diminish the value of Ronsijn's meticulous research and of his results, which build up to a superb panorama of the social and economic dynamics on the Flemish countryside between about 1760 and 1910.

For his research Ronsijn focused on two east Flemish regional market towns, St. Niklaas and the somewhat smaller Oudenaarde, and their *hinterland*. Both towns are equidistant, some 30 kilometres, to the supraregional centre of Ghent, Oudenaarde to the southwest, St. Niklaas to the east. For each region Ronsijn examined closely the evolution of property distribution, farm prices, farm production, product flows and sales, and the character and regulation of the actual product markets in Oudenaarde and St. Niklaas. That careful reconstruction enables him to document how, at every step, deep social and economic changes had a profound impact on the markets of Oudenaarde and St. Niklaas, whose character changed to suit the new patterns of production and consumption. He also shows convincingly that the costs of market transactions at no time hindered access.

Ronsijn split his 150-year timespan into two subperiods, 1750-1825 and 1825-1910. Throughout that period the population in both areas proved highly responsive to changing incentives and opportunities, but not in the same way, because the local social structure shaped their response and that structure differed markedly. The Oudenaarde region was characterized by a highly polarized property distribution, a smallish number of big farms dominating numerous smallholdings. The latter were too small to provide a living, so their holders worked as labourers on the big farms and in the proto-industry, notably the processing of flax into linen. Smallholders consumed all they produced and were usually paid in kind, i.e. produce from the big farms, so they sold nothing on the Oudenaarde market. Nor did the big farms, which tended to export their grain out of the region. As a result the Oudenaarde market had a distinct retail character, selling small quantities of produce directly to consumers.

By contrast, medium-sized farms dominated the St. Niklaas region. Those farms had no need for extra hands, so smallholders had to look elsewhere for work, with interesting consequences. The medium-sized farms sold their produce wholesale on the St. Niklaas market, smallholders worked for cash in the proto-industry or as seasonal labourers in the nearby Dutch part of Flanders, in Wallonia, or further away in France or Germany. Consequently the St. Niklaas region was far more cash-oriented and its market trade livelier and on a bigger scale.

Social structures also determined the response to periodic crises. Oudenaarde proved far more vulnerable than St. Niklaas to the collapse of the linen industry during the second quarter of the nineteenth century, which destroyed the precarious economic balance of the peasants and ruptured the bonds of mutual dependency between large farmers and smallholders so characteristic of the area. By contrast, the St. Niklaas region proved more resilient, people switching from the linen industry to work as seasonal migrants or in the fledgling industries that the more buoyant city attracted. It was only following the great farming crisis of the 1870s and 1880s that the marked polarisation of the Oudenaarde region began to level as big grain

growing farms were broken up into smaller holdings and the rise of intensive stock raising opened up new opportunities to smallholders. By that time the rise of new wholesale channels and the food processing industry absorbed most farming output, supplanting the function of market towns like St. Niklaas and Oudenaarde.

Summing up, Ronsijn has produced a highly valuable study detailing the interaction between social structures and commercialisation in the Flemish countryside. I fervently hope his approach will serve as inspiration for similar studies in other Low Countries regions.

Joost Jonker, Universiteit Utrecht/Universiteit van Amsterdam

Benjamin Schmidt, *Inventing Exoticism: Geography, Globalism, and Europe's Early Modern World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015, 448 pp., ISBN 978 0 8122 4646 9).

From time to time a new book surprises most of all for not having been written before. Benjamin Schmidt's *Inventing Exoticism: Geography, Globalism, and Europe's Early Modern World* is such a book. It deals with the pre-history of Said's 'Orientalism' (E. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (New York 1978)), with the so-called 'consumer revolution' of the seventeenth and eighteenth centuries, and with the emergence of a globalised world economy in the early modern era. Despite contributing incisively to these almost over-exploited historiographical sites of interest, Schmidt's approach and arguments were hitherto largely missing from the literature.

The book is based on a wide-ranging yet detailed study of a particular genre of texts that flourished in the Dutch Republic in the late seventeenth and early eighteenth centuries: 'exotic geography'. During this period a new type of highly inventive and entrepreneurial book publishers such as Pieter van der Aa, Jacob van Meurs, or Cornelis de Bruijn began producing lavishly illustrated volumes on the geography of non-European places in a distinctly new style. These books quickly became successful on the commercial marketplace throughout Europe – quite apart from the traditional patronage circuit of luxury book production – and profoundly influenced the perception of the non-European world by European readers and consumers.

One of Benjamin Schmidt's main arguments is that this new genre of exotic geography helped to create Europe. Contrary to the travel writers who came before, the Dutch authors and publishers did not stress how the overseas world and its riches belonged to any particular European king, nation, or explorer. Instead, they took a 'universal' European perspective in representing the exotic world, thereby diminishing the importance of 'local' interests within Europe. In doing so, the Dutch prefigured Edward Said's late-nineteenth-century Orientalism in many ways; not least in the way violence and sodomy were cast as characteristics of the 'exotic' world and justified European intervention in it (chapter three). Dutch exotic geography also rendered the non-European world recognisable with the help of 'an aesthetic of the exotic', and prepared its products for appropriation as commodities by European consumers (chapter four).

Schmidt is not the kind of writer to boast grand claims before substantiating them, and although he engages in important discussions on empire, commodity fetishism, science and knowledge, the precise ways

in which he positions his book against the work of other scholars (Bernard Smith, Edward Said, William Pietz, Paula Findlen, Roger Chartier, and Roland Barthes – for instance) is often buried deep in between the details of his analysis. Despite the importance of Schmidt's contribution to these debates, this is not a book about exploration or empire: it is a book about books.

Books of exotic geography are a particularly interesting object of study since they are at once the product of a new consumer culture, and a medium through which this new way of perceiving the world was transmitted and reproduced (this was already pointed out with reference to cartographic products by Chandra Mukerji, *From Graven Images: Patterns of Modern Materialism* (New York 1983)). The output of early modern Dutch publications in this field is indeed striking, and Schmidt's careful and seemingly exhaustive analysis of those works is a very welcome contribution. Compared to Harold Cook, *Matters of Exchange: Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age* (New Haven 2007), which studied a similar corpus of early modern Dutch publications on exotic botany and medicine, the much more critical position taken by Schmidt with regards to the scientific veracity of these texts, and their authors' relationship to (the striving for) 'objective truth' is also most welcome. (Schmidt does not enter into a debate with Cook, or even reference his work.)

Apart from the scholarly merit of *Inventing Exoticism*, there is the sheer joy of opening this marvellously illustrated book. With over 200 illustrations, most of which are perceptively discussed in the text, the book is a feast for the eye as well as the mind. In this age of digital discourse analysis and text mining software, the book draws our attention back to the physical product of early modern books, their appearance, their illustrations, and most of all the complex ways in which they came about. Studying only the text and not the book is to miss half the point – and most of the fun.

Unfortunately, the composition of the book is not as satisfactory as its appearance. The excellent and to-the-point introduction is followed by four lengthy chapters that read more like separate essays than as book chapters. This results in repetitions from one chapter to another, and similar topics being broached in very different places in the book in a confusing way. A second point of criticism relates to the analysis itself. For all the rich detail dug up from the sources of exotic geography, the broader context is rendered only in passing. Comparisons to the works of earlier periods (most notoriously the etchings by Theodor de Bry or Jacques le Moyne) appear a bit too sketchy to fully support the argument of the Dutch *invention* of exoticism in the seventeenth century. Dutch society itself also receives surprisingly little attention. This is, after all, a time and place credited with the birthplace of modern consumerism, cleanliness, comfort, science, the stock exchange, and capitalism no less, and one is thus left to wonder what role this (presumably) exceptional economy and society had in the coming about of exoticism. Moreover, *Inventing Exoticism* leaves this reader to wonder whether indeed

exoticism was the midwife to European consumerism, or whether the emergence of a new aesthetic of exoticism was but one aspect of a wider shift in consumer behaviour characteristic of a peculiarly Dutch urban political economy.

Despite these minor points of criticism, *Inventing Exoticism* is an important, thoroughly researched, and enjoyable book. Its basic argument concerning the early modern – and often Dutch – roots of representing the non-European world as ‘exotic’ is so compelling as to wonder why it was not already widely accepted in historiography. Now that *Inventing Exoticism* has come around, there is surely no reason not to seriously consider this argument.

Wouter Ryckbosch, Vrije Universiteit Brussel

Meindert Schroor, *Rurale metropool. Bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795)* (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen; *Historia Agriculturae* 46; Groningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2014, 421 pp., ISBN 978 90 367 7133 7).

Rurale metropool is een rijk boek. Geschraagd door 37 tabellen, 32 grafieken, 19 bijlagen, 3 kaarten en 1 cd-rom presenteert Meindert Schroor de resultaten van zijn onderzoek naar de bevolking, migratie en financiën van Groningen in de jaren 1595-1795. Lang bleef die periode in de geschiedenis van de stad onderbelicht. Wel kwam zij aan de orde in overzichtswerken als *Historie van Groningen. Stad en Land* (1976) of de meer recente serie *Geschiedenis van Groningen* (2008-2012), maar deze coproducties betreffen vooral de provinciale geschiedenis. Bovendien beslaan zij de tijdspanne van de prehistorie tot en met de twintigste eeuw, waardoor noodzakelijkerwijs slechts grote lijnen zijn getrokken. Pim Kooij heeft in 1994 in zijn artikel 'Groningen. Central place and peripheral city' wel specifiek aandacht gegeven aan de 'stad'. Hij wees er toen op dat Groningen zich aan het einde van de zestiende eeuw steeds meer op zijn directe omgeving richtte, ook al bleef het nadien het verzorgingscentrum van een groot achterland.

Schroor heeft nu dus een dissertatie geschreven waarin het zeventiende- en achttiende-eeuwse Groningen object van onderzoek is. Samen met de eerder verschenen studie van Albert Buursma – '*dese bekommerlijke tijden*'. *Armenzorg armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795* (2009) – over armenzorg en armoede in de stad Groningen ligt er nu een stevige basis voor de sociaaleconomische historie van de stad tussen 1595 en 1795.

De centrale vraag van Schroor luidt 'of en zo ja in hoeverre de geografie van invloed was op de demografische en economische ontwikkeling en de financiële politiek van de stad, meer specifiek op de natuurlijke bevolkingsontwikkeling, op de migratie, op de werkgelegenheidsstructuur en op de stedelijke financiën' (23). Hij kadert die vraag binnen twee geografische concepten. Enerzijds dat van de *site*: de fysieke kwaliteiten van de plaats; anderzijds dat van de *situation*: de functie van de *site*, dat wil zeggen, de relatie tussen de ligging van de stad en zijn omgeving.

In feite is deze monografie een bewerking van vier eerder door Schroor geschreven artikelen die nu als hoofdstukken zijn opgenomen. Hij analyseert daarin hoe het inwonertal van Groningen tussen 1595 en 1795 fluctueerde, maar per saldo met slechts 800 mensen groeide. In twee periodes piekte het echter naar 25.000-30.000. Zoals elders in Europa speelde migratie in het pre-industriële tijdperk de hoofdrol in de schommelingen van de

bevolkingsomvang. Op sterfte en – in mindere mate – geboorte had men toen weinig greep. Het is daarom opmerkelijk dat in Groningen de mortaliteit al relatief vroeg (omstreeks 1730) begon te dalen en er tussen 1750 en 1780 zelfs sprake was van een geboorteoverschot. Hier, schrijft Schroor, toonde zich het gelijk van Van Doeveren, Gronings hoogleraar in de medicijnen, die rond 1770 betoogde dat de Groninger in gezegende omstandigheden leefde. Gelegen op het einde van de Hondsrug, bespoeld door twee riviertjes met relatief schoon water, toonde de *site* hier een gunstig gezicht.

De migranten kwamen vooral uit het Duitse achterland, de Ommelanden en Drenthe waar zij vaak rechtstreeks arriveerden als gevolg van een gebrek aan stedelijke voorzieningen in het achterland. Overheersten aanvankelijk Duitse en Noord-Nederlandse mannen in de stroom immigranten, na het midden van achttiende eeuw groeide het aandeel nieuwe bewoners uit de overige Nederlanden ‘als uitvloeisel van een voortschrijdende sociaaleconomische integratie van Groningen in het Nederlandse staatsverband’ (299). Uit Friesland migreerden zowel absoluut als relatief weinig mensen naar Groningen, want ‘Stad en Lande en het grootste deel van Drenthe kunnen nog wel als een noordelijke eenheid worden beschouwd, Friesland hoorde daar beslist niet bij’ (298).

Aan de hand van (vooral) de gegevens over de beroepen van de (nieuwe) burgers toont Schroor vervolgens aan dat de immigranten uit het westen overwegend werkzaam waren in luxenijverheid en innoverende beroepskringen, terwijl migranten uit de eigen omgeving in de verzorging (transport en voeding) terecht kwamen, en personen uit het verder weg gelegen achterland vaak ambachtslieden waren. Het ging hier veelal om rurale kettingmigratie waarbij sprake was van een sterk verband tussen informatiestromen en migratieroutes. Gedurende de achttiende eeuw verloren de ambachtelijke beroepen evenwel terrein ten gunste van die in de handel, de diensten en de transportsector.

Enigszins los van de eerste drie hoofdstukken staat dat over de stedelijke financiën. Daarin analyseert Schroor dat de buitenbezittingen van de stad in de loop van de jaren een steeds belangrijkere inkomstenbron voor de stad werden. Hierdoor was er ‘geen stad in de Republiek die zo’n zelfstandige armslag had als Groningen’ (301). Afnemende opbrengsten van de accijnzen konden daarmee voldoende worden opgevangen. Zij maakte ook leningen op de kapitaalmarkt mogelijk als grote kosten moesten worden gedekt, zoals de wederopbouw van de in 1710 ingestorte Der Aa-kerk.

De verdienste van het boek bestaat vooral in het diepgaande archiefonderzoek dat Schroor heeft verricht. Dat was geen sinecure, want complete, ononderbroken seriële bronnen zijn voor de vroegmoderne tijd immers zelden voorhanden. Het beeld dat de onderzoeker over een langere periode wil construeren is in die omstandigheden per definitie incompleet. Daarom verdient het deels op grond van extrapolatie verkregen resultaat van dit onderzoek alle lof. Het vult een lacune in onze historische kennis van de

stad Groningen. In het bijzonder de twee concepten *site* en *situation* blijken als kompas voor het onderzoek nuttig te zijn geweest.

Toch roept deze studie ook vragen op. Zo gaat het in hoofdstuk 2 over de migratie, feitelijk alleen over immigratie. Die zou bepalend zijn geweest voor de fluctuaties in de bevolkingsomvang van de ‘rurale metropool’ Groningen tussen 1595 en 1795. Maar dat is één kant van de medaille. Evenzeer interessant is te weten waarheen de inwoners die Groningen verlieten, gingen. Hoeveel waren dat? Welke motieven hadden zij om te vertrekken? Is er juist in die tijden niet een sterke relatie tussen bevolkingsomvang en migratiesaldo? Het demografisch beeld van een stad wordt completer als (antwoorden op) dergelijke vragen onderdeel van de analyse uitmaken.

Ook de uitspraak dat er tussen 1595 en 1795 sprake was van ‘een voortschrijdende sociaaleconomische integratie van Groningen in het Nederlandse staatsverband’ (299), roept vragen op. Hoe rijmt zij met de constatering dat Friesland beslist niet bij de noordelijke eenheid hoorde? Of met hetgeen Kooij over Groningen concludeerde, namelijk dat de stad zich sinds het einde van de zestiende eeuw steeds meer richtte op haar directe omgeving? Een begrip als ‘staatsverband’ of – explicieter – ‘Nederlands staatsverband’ is een abstractum dat enige concretisering behoeft. Van een ‘Nederlands staatsverband’ lijkt evenwel in grote delen van de zeventiende en achttiende eeuw noch in politieke, noch in sociaaleconomische of maatschappelijke zin erg sprake te zijn geweest, zoals ook Hans Knippenberg en Ben de Pater betogen in *De eenwording van Nederland* (1988).

Deze recensie kan in de beperkte ruimte die beschikbaar is, niet uitputtend zijn. De rijkdom van het door Schroor aangedragen bronnenmateriaal heeft ons een schat aan informatie gegeven over de sociaaleconomische en financiële geschiedenis van de stad Groningen in de zeventiende en achttiende eeuw. Dat in de compositie van het boek de artikelsgewijze productie soms nog doorschemert – zo lijkt de bespreking van de bevolkingsomvang in hoofdstuk 2 dat de immigratie als thema heeft, beter thuis te horen bij hoofdstuk 1 dat over de demografische ontwikkelingen gaat – is (helaas) inherent aan een dissertatie op basis van artikelen. Dat doet niets af aan de waarde van deze dissertatie. Met *Rurale metropool* is Groningen een standaardwerk over zijn verleden rijker.

Paul Holthuis, Rijksuniversiteit Groningen

Fenneke Sysling, *De onmeetbare mens: Schedels, ras en wetenschap in Nederlands-Indië* (Nijmegen: Vantilt, 2015, 191 pp., ISBN 978 90 6004 219 5).

De onmeetbare mens is een speurtocht naar wat Nederlandse wetenschappers bezielde om de Indonesische archipel over te trekken en een staalkaart van ‘raskenmerken’ van de daar ontegenzeggelijk zeer diverse bevolking aan te leggen. Het is een geschiedenis die teruggaat op Paul Pierre Broca (1824-1880), de beroemde schedelmeter en grondlegger van de fysische antropologie. Met de excessen van de rassenwaan van de twintigste eeuw nog vers in het geheugen, is dit een tak van wetenschapsbeoefening die weinigen meer bekoort. Dat maakt het boek meteen interessant, te meer omdat het ook laat zien dat de wetenschappelijke agenda van de fysische antropologen nog springlevend is en nu wordt uitgevoerd door de hedendaagse genети. Bovendien beklemtoont Sysling, die in 2013 op dit onderwerp promoveerde aan de Vrije Universiteit Amsterdam, dat vooraanstaande Nederlandse fysische antropologen zich nadrukkelijk tegen de nationaalsocialistische rassenleer hebben gekeerd. Wat hen in de Indonesische archipel in de ban hield, was niet het vinden van een bevestiging van de superioriteit van het ‘Caucasische ras’ maar de vraag naar de oorsprong van de mens en de diversiteit van hun uiterlijke kenmerken. Interessant is ook dat zij door hun werk tot de slotsom moesten komen dat er weinig grond was om het bestaan van verschillende menselijke rassen te veronderstellen. Die conclusie bereikten zij in weerwil van de eigen door het kolonialisme gevormde vooroordelen ten opzichte van andere culturen. Een aantal conclusies van deze fysische antropologen, bijvoorbeeld die ten aanzien van de afwijkende uiterlijke kenmerken van bewoners van het eiland Nias (voor de westkust van Sumatra gelegen), van wie de voorouders ooit uit Taiwan zijn gekomen, zijn overigens recent door genetisch onderzoek onderschreven.

Moeten we dit boek dus zien als eerherstel voor de fysische antropologen die nu verder gezuiverd van de blaam van racisme en koloniaal vooroordeel weer bijgezet kunnen worden in de geschiedenis? Allerminst. Een belangrijk deel van het boek gaat over de volstreekte minachting van deze wetenschappers voor de privacy van hun onderzoeksobjecten. Er is al eerder geschreven over het tentoonstellen van personen op Wereldtentoonstellingen, bijvoorbeeld door Marieke Bloembergen in *De koloniale vertoning: Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)* uit 2002. Het verhaal van Sysling over het vierde Pan-Pacific Science Congress van 1929, waarbij Indonesiërs van over de gehele archipel naar Batavia waren gehaald om daar *en plein public* gemeten en betast te worden, vormt op deze literatuur een mooie aanvulling. Dat

een aantal Europese kranten in Indië aanstoot nam aan dit behandelen van personen als ‘paaschvee’, laat de auteur overigens niet na te vermelden (61). De organisator van dit evenement, Dionysius Jan Hendrik Nyëssen, was er intussen ook in geslaagd zijn werkgever, het Indisch Comité voor Wetenschappelijke Onderzoekingen, tegen zich in het harnas te jagen. Nyëssen was een klassieke schedelmeter die als promovendus zijn kunsten had botgevierd op Friese en Groningse schedels om vervolgens zijn jachtterrein te verleggen naar Java, waar zijn veldonderzoek met passer en meetlint lokaal de nodige opschudding veroorzaakte. Zijn gegevens publiceerde hij in zijn *The Races of Java* (1929), een boek vol tabellen en uitweidingen die gebukt gingen onder speculatie en overmatige wetenschappelijke ambitie.

Nyëssens ambacht was eigenlijk al gedateerd in de jaren twintig, toen het fototoestel zijn intrede had gedaan in het antropologische veldonderzoek. Het nadeel van fotografie is echter dat deze tweedimensionale beelden oplevert – om deze reden worden politiefoto’s zowel van voren als van opzij geschoten. Een manier om het gebrek aan driedimensionaliteit op te lossen was destijds het vervaardigen van een gipsafdruk van het gezicht. Vandaag de dag kan een serie afdrukken van gezichten van bewoners van Nias nog steeds aanschouwd worden in het Rijksmuseum. Het is niet moeilijk zich voor te stellen, dat het een buitengewoon onplezierige ervaring moet zijn geweest om zich een gipsafdruk van zijn of haar gezicht te laten aanmeten. Zeker voor personen met een baard! Om het ademen mogelijk te maken, dienden ganzenveren in de neusgaten gestoken te worden. Toch zijn er uiteindelijk enige honderden van die maskers in Nederland terechtgekomen.

Het laatste deel van het boek gaat over de ‘pygmeeën’ van Nieuw Guinea en de plannen om voor hen een reservaat te scheppen. Hiertoe zag in 1938 het *Verlag betreffende de mogelijkheden der bescherming van primitieve inboorlingen* het licht. Zelfs Minister van Koloniën Charles Welter, een bewindsman die gewoonlijk niet gebukt ging onder politieke correctheid, sprak zijn weerzin uit tegen menselijke reservaten en verwees het plan resoluut naar de prullenbak. Overigens was het gebrek aan steun in de Tweede Kamer ook te wijten aan het feit dat centraal Nieuw Guinea dan afgesloten zou worden voor missie en zending. In één opzicht werd dit reusachtige eiland toch nog een reservaat, namelijk voor de laatsten der schedelmeters, die in het avondgloren van het Nederlandse kolonialisme nog één keer in de jaren vijftig met passer en meetlint hun gang konden gaan.

Het moge duidelijk zijn: Syslings boek is een genoegen om te lezen en blijft aangenaam, doordat het een genuanceerd beeld schetst van de vermeende politieke incorrectheid van de koloniale Nederlander. Het is een verhaal dat ook de wetenschapper van de 21ste eeuw een spiegel voorhoudt. Voor mij is het vooral een verhaal over wetenschappelijke integriteit.

Daniëlle Teeuwen, *Financing Poor Relief through Charitable Collections in Dutch Towns, c. 1600-1800* (PhD Utrecht University 2014; Amsterdam Studies in de Dutch Golden Age 29; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, 230 pp., ISBN 978 90 8964 793 1).

De laatste jaren zijn er meerdere studies verschenen over armenzorginstellingen in de Republiek. Daarbij werd veelal aandacht besteed aan de armen die voor hun overleving enigszins konden steunen op zorg, georganiseerd door kerkelijke of stedelijke instellingen. Dit boek werpt licht op een belangrijk en onderbestudeerd aspect van de vroegmoderne armenzorg. In plaats van een analyse uit te voeren van (begunstigden van) de uitgaven in de armenzorg, bespreekt Daniëlle Teeuwen de inkomstzijde: hoe en waarom brede lagen van de Nederlandse samenleving met regelmatige giften het organiseren van de armenzorg mogelijk maakten. Zij doet dit voor vier steden – Delft, Utrecht, Zwolle en 's-Hertogenbosch – gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw. In dit goed geschreven en coherent gestructureerde boek werpt ze achtereenvolgens licht op de verschillende inkomsten van een vijftal armenzorginstellingen, de manier waarop collectes werden georganiseerd, de retorische strategieën die werden gehanteerd om inwoners aan te manen te doneren, en de identificatie van de sociale groepen die deelnamen aan collectes.

Haar belangrijkste conclusie is dat er veel werd gegeven en dat veel mensen participeerden in de collectes. Doorgaans kwam het grootste aandeel van de totale inkomsten voort uit collectes, waarbij grote bedragen werden opgehaald. Dit was te danken aan de veelvuldige (veelal wekelijkse) collectes die deur-tot-deur werden gehouden, waardoor de sociale druk om te geven werd opgevoerd. Door heel vaak te collecteren, werden continue en uiteindelijk belangrijke inkomsten gegenereerd. Hoewel elites en middengroepen het hoofdaandeel van opbrengsten uit collectes voor hun rekening namen, namen ook minder welgestelde gezinnen eraan deel. Soms gold dat voor om en bij de tachtig procent van de inwoners. De armenzorginstellingen hechtten dan ook groot belang aan een sociaal brede deelname, waarbij iedereen gaf naar vermogen. De armenzorg, kortom, was een zaak van de hele stedelijke gemeenschap. Dat verklaart mede de stabiliteit van de zorginstellingen, die – in tegenstelling tot wat Abram de Swaan heeft gepostuleerd – niet onderhevig waren aan periodieke instortingen. Bovendien onderschrijft het onderzoek van Teeuwen de belangrijke kwaliteit van de zorg in de Republiek, die niet onopgemerkt is gebleven door historici én tijdgenoten. Deze vaststellingen zijn niet alleen relevant voor de

historiografie over de Republiek. Ze zijn ook betekenisvol voor de discussie over de relatieve uniciteit van het Engelse armenzorgsysteem dat volgens een aantal historici als enige stabiliteit kende omdat het opereerde op basis van armenbelastingen. De analyses van Teeuwen staven overtuigend de bestendigheid van armenzorgregimes die opereerden op basis van vrijwillige giften, op voorwaarde dat deze zo werden georganiseerd dat er voldoende sociale druk op potentiële gevers werd uitgeoefend.

Daniëlle Teeuwen is voor haar onderzoek grondig te werk gegaan en heeft een brede waaier aan uiteenlopende kwantitatieve en kwalitatieve bronnen doorploegd. Haar vaststellingen zijn dan ook overtuigend, interessant en belangrijk. Niettemin moeten ook een tweetal punten van kritiek worden benoemd. Ten eerste is het wat jammer dat de comparatieve dimensie van de analyse niet helemaal uit de verf komt. Dat de vergelijking tussen de vier geselecteerde steden eerder oppervlakkig blijft, kan de auteur niet echt worden aangerekend. Zij werkt noodgedwongen met fragmentarisch materiaal waardoor de vaststellingen op basis van unieke bronnen voor bijvoorbeeld Zwolle niet zondermeer kunnen worden afgezet tegen de situatie in de overige drie steden. Wel had ze haar studie op een nog hoger niveau kunnen tillen als ze de vaststellingen voor de Republiek met behulp van secundaire literatuur meer had gesitueerd in een internationaal comparatief kader. Terwijl ze literatuur voor andere steden in de Republiek ten volle heeft aangeboord, heeft ze dat nagelaten voor steden in de Zuidelijke Nederlanden, of voor de goed bestudeerde Engelse armenzorg. Alleen in de inleiding prikkelt ze de lezer door de Republiek in een internationaal comparatief kader te situeren, maar verder in de studie komt ze daar jammer genoeg niet op terug. Het is in die zin jammer dat in de inleiding stellig wordt verkondigd dat ‘This study does by no means wish to test the reputation of generosity of the inhabitants of the Dutch Republic’ (14), terwijl die vermeende reputatie vervolgens wel herhaaldelijk impliciet wordt bevestigd. Haar vaststellingen over de opbrengsten uit collectes afzetten tegen cijfergegevens over het volume aan te besteden gelden, in bijvoorbeeld het geval van de Engelse casus, zou helpen de werkelijke hoogte van de opbrengsten uit collectes te kwalificeren.

Een tweede punt van kritiek is dat de eenmalige collectes niet helemaal helder worden onderscheiden van de meer frequente collectes. Er wordt onvoldoende op gewezen dat de begunstigden van die eenmalige donaties een andere groep armen betrof ten aanzien van die van meer frequente collectes. ‘The poor’ betreft een bijzonder heterogene categorie, waarbij de ene groep armen andere gevoelens van solidariteit (of aversie) moet hebben opgewekt bij middengroepen dan de andere groep. Armoede die werd geleden door mensen die alles waren kwijtgeraakt door een brand is bepaald iets anders dan structurele armoede door te geringe inkomsten uit loonarbeid. Terwijl middengroepen en elites zich ongetwijfeld konden identificeren met de eerste vorm van armoede – ze konden er te allen tijde zelf slachtoffer van

worden – was de tweede vorm van armoede voor hen veel minder gemakkelijk te duiden. Bij de analyse van de retoriek die werd gehanteerd bij het aanmanen tot donaties wordt noodgedwongen enkel gebruik gemaakt van de oproepen tot eenmalige, eerder uitzonderlijke collectes. Daarbij wordt wat te gemakkelijk voorbijgegaan aan de beperkte representativiteit daarvan.

Deze kleinere punten van kritiek doen echter niets af aan het belang en de kwaliteit van deze studie, die licht heeft geworpen op onderbelichte aspecten van de vroegmoderne armenzorg in de Republiek. Het heeft bovendien een bijzonder leesbaar boek opgeleverd.

Griet Vermeesch, Vrije Universiteit Brussel

Adriaan van Veldhuizen, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Dissertatie Universiteit Leiden 2015; Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2015, 375 pp., ISBN 978 90 3513 857 5).

In 1899 werd SDAP-prominent Willem Vliegen correspondent in Parijs van diverse socialistische bladen. ‘Persoonlijke verwickelingen in de kleine kring van de top van de toenmalige partij’ waren aanleiding voor zijn verhuizing, aldus wijlen zijn biograaf Albert Mellink in het eerste deel van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* uit 1982. Dankzij het minutieuze speurwerk van Adriaan van Veldhuizen weten we nu dat Vliegen werd verbannen om een publiek schandaal te vermijden rond zijn buitenechtelijke relatie met Aaltje Poutsma, echtgenote van Hessel Poutsma, een heetgebakerde Friese socialist die het voortdurend aan de stok had met de autoriteiten en met zijn partijgenoten.

Van Veldhuizen is in zekere zin een nazaat van Vliegen, die immers de eerste geschiedschrijver van de SDAP was. Een eeuw geleden stond de geschiedschrijving van de SDAP in het teken van de politieke strijd en de socialistische overwinning die ooit zou komen. Na Vliegen hebben velen zich gebogen over de geschiedenis van de Nederlandse sociaaldemocratie. Van Veldhuizen heeft met zijn proefschrift over de beginjaren (1894-1909) van de SDAP een nieuwe dimensie toegevoegd aan die historiografie door een studie af te leveren waarin de cultuur en de sociale verhoudingen binnen de partij centraal staan en de rol van de SDAP in de Nederlandse politiek slechts marginaal wordt aangestipt.

De Partij bouwt voort op het werk van Dennis Bos die in 2001 in zijn proefschrift *Waarachtige volksvrienden* de geschiedenis van het Amsterdamse socialisme tot de oprichting van de SDAP in kaart bracht door uitputtend bronnenonderzoek in alle mogelijke archieven. Bos heeft de totstandkoming van het proefschrift van Van Veldhuizen begeleid en dat is te merken aan de fascinatie van Van Veldhuizen voor bronnen die het persoonlijke verhaal van zijn hoofdpersonen onthullen. *De Partij* is breder van opzet dan de studie van Bos, Van Veldhuizen richt zich op de SDAP als landelijke partij. Tegelijkertijd is ook Van Veldhuizens boek bovenal een verzameling studies over de lokale organisatie van het socialisme. Zelfs als de gang van zaken op de grote SDAP-congressen uit de doeken wordt gedaan, gebeurt dat vanuit het perspectief van de lokale netwerken van de individuele partij- en congresgangers.

De studie van Van Veldhuizen is bijzonder waardevol om meerdere redenen. Om het bijeengebrachte materiaal uiteraard, maar meer nog omdat *De Partij* laat zien dat een dergelijke minutieuze benadering van de partijcultuur tot nieuwe inzichten kan leiden. Historici als Gerrit

Voerman (directeur Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen) en Henk te Velde (Van Veldhuizens promotor) hadden hierop al gewezen en Van Veldhuizen bewijst hun gelijk. Van Veldhuizen benadert de SDAP als een vereniging, een verzameling individuen die zich organiseren met een gemeenschappelijk doel. Het bijzondere aan de SDAP als vereniging is uiteraard dat zij zich richtte tegen de bestaande maatschappelijke orde waardoor het lidmaatschap ook meteen een sterke lotsverbondenheid met zich meebracht.

De minutieuze benadering werpt een nieuw licht op de partijgeschiedenis. Van Veldhuizen laat zien dat de vroege SDAP een netwerkorganisatie was, waarin familie- en vriendschapsbanden belangrijker waren dan formele posities. Van Veldhuizen is er in geslaagd om te reconstrueren hoe binnen en tussen de netwerken persoonlijke relaties, humeuren en karakters de onderlinge verhoudingen bepaalden. Vrouwen speelden daarbinnen een belangrijke rol, prominenter dan blijkt uit de gangbare historiografie, terwijl tegelijkertijd wordt onderstreept dat ook in de SDAP als vanzelfsprekend mannen alle formele machtsposities innamen.

Van Veldhuizen analyseert hoe de eerste SDAP-ers zich met moeite losmaakten uit de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Domela Nieuwenhuis om een moderne partij te stichten. Die nieuwe partij was niet veel meer dan een partijbestuur onder leiding van Pieter Jelles Troelstra en een netwerk van lokale afdelingen en afdelinkjes en 'verspreide leden'. Het geheel hing aan elkaar van persoonlijke relaties en familiebanden, waarbij met name in Amsterdam een deel van de partij een uitgesproken joods-culturele identiteit had. Van Veldhuizen laat omstandig zien hoe sommige individuele leden verweven raakten met de partijorganisatie en daarbinnen langdurig posities bekleedden, met alle spanningen en conflicten die dat met zich meebracht.

Van Veldhuizen hoedt zich voor een nieuwe analyse van de grote ideologische tegenstellingen in de partij die culmineerden in het marxistische schisma van 1909. In de plaats daarvan werkt hij behoedzaam toe naar die partijsplitsing door te laten zien hoe in de partij aan de ene kant een meer mondain soort van socialisme opbloede rond de SDAP-ers die zich vestigden in het Gooi en aan de andere kant de tegenstellingen rond de interpretatie van het marxisme zich ook verhardden in conflicten tussen leden onderling. Hij waakt daarbij soms angstvallig voor verdergaande conclusies. Zo wordt een gedetailleerde reconstructie van een persoonlijk conflict in 1907 rond David Wijnkoop als medewerker van de aan de SDAP gelieerde verzekeringsmaatschappij De Centrale niet expliciet in verband gebracht met Wijnkoops rol in het marxistische schisma van 1909.

Uit Van Veldhuizens studie komt de SDAP in weerwil van alle persoonlijke sores naar voren als een hechte organisatie met een vaste groep voormannen en oudgedienden die pas tegen het einde worden uitgedaagd door een harde kern van marxisten. Van Veldhuizen blijft dicht bij de

bronnen, niet alleen zijn we getuige van de escapades tussen de lakens van Willem Vliegen, maar ook van de hechte banden die ontstaan en de pijn als die worden verbroken. De lezer wordt met de neus gedrukt op de sociale verschillen binnen de partij, die intellectuelen en hele en halve analfabeten omvatte. We krijgen inzicht in ruzies en conflicten die soms zelfs voor de deelnemers niet te duiden zijn, geïllustreerd met citaten waaruit op aandoenlijke wijze blijkt hoe moeilijk het soms voor het actieve partijlid was om zijn standpunten en verontwaardiging onder woorden te brengen.

Van Veldhuizen heeft een ware pageturner geschreven in een effectieve, soms laconieke stijl. Toch blijft de lezer na de laatste bladzijde onbevredigd achter. Dat heeft te maken met de representativiteit van zijn studie. De auteur doet geen enkele poging om zijn studie te relateren aan internationale, bijvoorbeeld de rijke Britse, literatuur over partijvorming. Inleiding en conclusie bevatten wat obligate verwijzingen naar meer theoretische benaderingen van partijcultuur, maar Van Veldhuizen doet er feitelijk niets mee. Ook verwijzingen naar de partijcultuur in andere Nederlandse partijen (met name de ARP) ontbreken. Voorts had Van Veldhuizen zijn analyses van het organisatorische vermogen in de vroege SDAP meer diepgang kunnen geven door te vergelijken met studies naar lokale sociabiliteit van de arbeidende klasse in Nederland zoals de dissertatie van Rob van der Laarse over verzuiling in Woerden uit 1989. Daarnaast is de methodologische verantwoording niet heel overtuigend. In de conclusie rechtvaardigt Van Veldhuizen dit door te stellen dat '[de] metaforische benadering (...) ertoe geleid [heeft] dat de wetenschappelijke nadruk in dit boek niet ligt op representativiteit, maar dat hoeft ook niet in de historische wetenschap' (261). Dit argument overtuigt om twee redenen niet. Het proefschrift getuigt in zijn gedetailleerdheid bepaald niet van een 'metaforische benadering', en welke benadering dan ook ontslaat een promovendus niet van precisie in de verantwoording van de representativiteit van de gekozen casuïstiek.

Dirk Jan Wolfram, Rijksuniversiteit Groningen

Els Witte, *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2014, 688 pp., ISBN 978 90 8542 550 2).

Door de Belgische Revolutie van 1830 viel het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden uiteen in zijn twee bestanddelen. Maar in het nieuwe Koninkrijk België bleven duizenden mensen, afkomstig uit de Franstalige elites van het hele land, hun afhankelijkheid aan de verdreven Oranjedynastie cultiveren; sommigen tot aan de publieke verzoening van Willem II met Leopold I in het Europese revolutiejaar 1848. Die omvangrijke orangistische beweging werd nooit in haar geheel bestudeerd. Deze lacune is nu opgevuld door de Brusselse hoogleraar emeritus Els Witte, die vooral in de archieven van de dynastie en de ministeries in Den Haag een onvermoede rijkdom aan documentatie aantrof.

Tot aan de vooravond van de revolutie beschikte Willem I in België niet alleen over het zorgvuldig gecultiveerde beeld van ‘vaderlijke vorst’, maar vooral over een trouwe bestuurselite van ministers, ambtenaren en magistraten. Daarnaast kon hij rekenen op het officierenkorps, de vrijmetselarij en de intelligentia, en op de ondernemers die profiteerden van de ruime markt die het Verenigd Koninkrijk met zijn koloniën bood. De rooms-katholieke geestelijkheid was minder vijandig tegen de gevoerde godsdienst- en onderwijspolitiek dan traditioneel wordt gesteld, en zou ook vertegenwoordigd zijn in de orangistische tegenbeweging, aldus Witte. Liberale en katholieke oppositiebladen werden door inheemse journalisten geredigeerd, terwijl de regeringspers vooral bemand werd met uitgeweken Fransen.

Gezien de brede aanhang van het regime onder de elites, kon de revolutie zich in 1830 slechts doorzetten met collectief geweld. Dat was eind augustus het geval in Brussel, en nadien elders in het land na de vierdaagse strijd tegen het leger die plaatsvond van 24 tot 27 september. Het huis van notoire aanhangers van de regering werd verwoest en ze moesten vluchten. De stadsbesturen werden waar nodig met geweld afgezet en door revolutionairen vervangen. Verkiezingen moesten zowel de lokale als de nationale machtsovername legitimeren, maar ze gebeurden met een op maat verruimd stemrecht, en het Voorlopig Bewind bepaalde welke verkiezingsresultaten geldig waren of niet. Intussen ging de zuivering van de magistratuur en de ambtenarij door. Over de grens was de basis gelegd voor centra van orangistische ballingen: in Aken en Rijsel, en vanaf medio 1831 ook in Parijs. Koning Willem I en zijn ministers ondersteunden financieel de getroffen

zuidelijke getrouwen, en zouden weldra vanuit Den Haag de orangistische centra coördineren.

Dat in de langdurige periode van chaos in België de loyalen er niet in slaagden het wettig gezag te herstellen, werd mede veroorzaakt doordat de kroonprins, tegen zijn vader in, zelf koning van België wilde worden door de revolutie te erkennen. De mogendheden die in Londen probeerden zoveel mogelijk van het internationale *status quo* te redden, hielden vast aan een Oranjekoning. Zelfs de oud-leden van het Voorlopig Bewind Vanderlinden-d'Hoogvorst en Jolly sloten zich aan bij de prinsgezinden die België wilden verzoenen met Europa, en tegelijk hoopten om de Benelux te redden en een Scheldesluiting te vermijden. Maar er was teveel bloed gevloeid, niet alleen in Brussel maar ook in het bombardement van Antwerpen. Tenslotte werd er toch een andere troonkandidaat gevonden die zowel voor het Nationaal Congres en de patriottische publieke opinie, als voor de congresserende mogendheden aanvaardbaar was.

Els Witte beschrijft de rol van het orangisme in de verschillende pogingen tot staatsgreep en in de Tiendaagse Veldtocht, waarop telkens repressies volgden. Verder beschrijft zij de complexe organisatie van de beweging vanuit Den Haag die in het teken stond van de volhardingspolitiek van Willem I die veel geld bleef uittrekken om zijn aanhangers en hun pers actief te houden. De heterogene oppositiebeweging kon in haar verzet tegen het Koninkrijk België steunen op een aantal gemeenteraden, met die van Gent als de meest opvallende. De beweging creëerde een eigen politiek-cultureel milieu, dat wel afbrokkelde naarmate de kansen op herstel verkleinden, maar dan nog vasthield aan een weemoedige cultus van het verloren koninkrijk en vooral van de patriarchale vorst.

De auteur stipt herhaaldelijk aan dat dit Franstalige orangisme niet uitging van een Groot-Nederlands nationaal besef. De koningsgezinde elite in de jaren vóór de revolutie was een *Belgische* elite, *naast* de Noord-Nederlandse waarmee ze weinig of geen contact had en waarmee ze zich niet echt verbonden voelde. Ze vond de *Belgische* belangen het best gediend in het grotere land dat rond de koning verenigd was in 1814.

Els Witte heeft in haar indrukwekkende boek niet alleen een gapende lacune over twintig jaar orangisme opgevuld, maar ook het triomfalistische beeld van de Belgische Revolutie onderuit gehaald. In de vereenzelving met haar onderwerp heeft ze elementen overgenomen uit de regeringsvoorstelling van het Verenigd Koninkrijk, die in de Nederlandse geschiedschrijving van de negentiende eeuw is blijven hangen en in de twintigste eeuw nog nieuw leven kreeg ingeblazen door de propaganda van de Groot-Nederlander Pieter Geyl en van Vlaams-nationalistische publicisten. In die voorstelling werden de oppositie en de revolutie gevoerd door liberale advocaten omdat ze in het Nederlands moesten pleiten, en door de geestelijkheid omwille van de kerk- en onderwijspolitiek. Witte heeft zoals gezegd dit laatste punt wat afgezwakt, maar ze vermeldt niet twee van de drie hoofdoorzaken van

de nationaal-liberale revolutie: het steeds drukkender wordende autoritaire regime dat de grondwet flagrant met de voeten trad, en de behandeling van België ‘als een overwonnen gebied’ om het met de woorden van Peter Van Velzen te zeggen (*De ongekennde ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk, 1813-1840* (Amsterdam 2004) 125). De protestantse Hollandse elites stootten België al vanaf 1828 af, toen dat een parlementair regime eiste waarin de 62 procent Belgen en de 75 procent katholieken niet langer zouden worden achtergesteld.

Witte houdt eraan vast dat het verzet tegen de taalregeling door provincieraadsleden – ‘hoe koningsgezind ze ook mogen zijn’ (62) – en advocaten een hoofdpunt vormde in de oppositie. Maar over Gent, dat doorheen de jaren het belangrijkste orangistische centrum vormde, schrijft ze: ‘De initiatiefnemers van de petitities (voor taalvrijheid in gerechtszaken), zoals H. Metdepenningen, H. Rooman en J. B. Van Lokeren vinden we na 1830 terug als leidinggevende orangisten’ (69). Beide vaststellingen bevestigen mijn in meerdere publicaties gestaafde opvatting dat de taalkwestie niet zwaar woog in de oppositie, vergeleken bij de liberale, klerikale en nationale grieven.

Over de gezagsgetrouwen van 1828-1830 schrijft Witte: ‘De politieke elite is een verkozen elite. Ze is de emanatie van het kiezerskorps’ (58). Maar ze was niét verkozen, maar van bovenaf benoemd, van de provinciegouverneurs tot en met de gemeenteraadsleden, zoals we weten uit Lodewijk Blok, *Stemmen en Kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987). Nagenoeg allen hadden dus reden om trouw te zijn aan de vorst aan wie ze hun positie dankten.

Het verloop van de Arabische lente sinds december 2010 doet mij vermoeden dat er ook in de Europese *Völkerfrühling* van 1830 en 1848 sterke tegenstellingen waren tussen de stedelijke, hoogopgeleide progressieve jongeren die in naam van de vrijheid de revolutie inzetten, en de eveneens gefrustreerde godsdienstig-conservatieve massa die ze voor die revolutie nodig hadden. In Egypte zagen we vele aanhangers van de revolutie achteraf liever het herstel van de legerdictatuur aanvaarden dan ‘de heerschappij van analfabete ruralen’. Ook in Turkije, in Thailand en elders kennen we soortgelijke tegenstellingen. Was het op zulk een reactie dat Den Haag hoopte?

Lode Wils, hoogleraar emeritus KU Leuven

Sytze van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015, 448 pp., ISBN 978 90 234 9685 4).

Heersers kunnen niet zonder dienaren, mensen die hun eigen belangen opzijzetten en zo ver kunnen gaan dat ze zichzelf en hun naasten beschadigen om hun meester te behagen. Vanuit politiek-historisch opzicht is het relevant te onderzoeken wat leiders in staat stelt deze loyaliteit te verwerven. Het is minstens zo interessant te kijken wat dienaren beweegt grote offers te brengen. Een biografische methode is daarvoor geschikt, omdat zo de drijfveren van deze mannen en vrouwen achterhaald kunnen worden. Aangezien biografieën van onderdanen veel schaarser zijn dan die van leiders, is de publicatie van het levensverhaal van François van 't Sant (1883-1966) markant. Het boek belooft namelijk een inkijk te geven in het leven van iemand die als 'Harer Majesteits loyaalste onderdaan' wordt gekarakteriseerd.

Van 't Sant maakte een bliksemcarrière bij de politie. Van hoofd rivierpolitie in Rotterdam klom hij op tot hoofdcommissaris in Utrecht en later, vanaf 1920, in Den Haag. In de hofstad moest hij ook de schadelijke gevolgen van de seksuele escapades van prins Hendrik binnen de perken zien te houden, door bijvoorbeeld financiële regelingen te treffen rond buitenechtelijke kinderen. Na een (nog steeds) onopgehelderd schandaal rond ene Elisabeth le Roi zag hij zich genoodzaakt in 1934 ontslag te nemen. Deze vrouw vormde de spil in een ingewikkelde affaire rond een Nederlands diplomaat en een kind dat mogelijk door prins Hendrik was verwekt. Koningin Wilhelmina liet hem niet vallen. Ze benoemde hem tot haar veiligheidsadviseur en nam hem in 1940 mee als particulier secretaris naar Londen. Daar volgde een aanstelling als hoofd van de inlichtingendienst. Van 't Sant werd echter gewantrouwd door het verzet en bleef omstreden. Na de oorlog bleef hij in Engeland wonen, maar was hij nog wel zijdelings betrokken bij een mislukte poging tot een staatsgreep in 1947. Ook bemiddelde hij achter de schermen in de huwelijks crisis op Soestdijk in 1955/56. Hij was zijn leven lang getrouwd met de professionele operazangeres Greta van 't Sant – Jonsson.

Het schrijven van het levensverhaal van Van 't Sant was niet eenvoudig. De auteur, de publicist en voormalig hoofdredacteur van *Het Parool* Sytze van der Zee, spande zich zeer in om materiaal over hem te verzamelen. Maar van 't Sant oefende vooral achter de schermen invloed uit en opereerde vaak in het verborgene, werkzaamheden waarover weinig documentatie bewaard is gebleven. Dat de toegang tot het archief van het Koninklijk Huis voor de

onderzoeker gesloten bleef, was een extra complicatie. Ook Van 't Sant zelf liet veel persoonlijke papieren vernietigen. Om hem te kunnen traceren in de bronnen, onderzocht de auteur gebeurtenissen waar Van 't Sant bij betrokken was. Dat heeft tot gevolg dat Van 't Sant in het boek vaak verdwijnt achter een bepaald evenement of achter personages zoals bijvoorbeeld Mata Hari, Elisabeth le Roi, koningin Wilhelmina of koningin Juliana. Feitelikheden die nog te reconstrueren zijn beschrijft de auteur soms tot in de kleinste details. Liefhebbers van intriges, onopgehelderde zaken en anekdotes kunnen hier dan ook hun hart ophalen.

Het interessantste verhaal beschrijft de mislukte poging van oud-premier Gerbrandy en een aantal oud-verzetssensen om in 1947 het kabinet-Beel omver te werpen. Aanleiding hiervoor vormde de weerstand tegen het regeringsbeleid inzake de Indonesische onafhankelijkheid. Onderdeel van het plan vormde zelfs een poging Koos Vorrink om het leven te brengen. Op het moment suprême was de PvdA voorzitter echter niet thuis, hetgeen hem het leven heeft gered.

De auteur stelde dat dit onderzoek de biografie opleverde 'van een van de meest mysterieuze en tegelijkertijd invloedrijkste figuren uit de hedendaagse Nederlandse geschiedenis' (achterflap boek). Dit zijn grote woorden, die door de publicatie zelf gelogenstraf worden. Erg machtig lijkt de vertrouweling van Koningin Wilhelmina namelijk niet te zijn geweest. De karakterisering van Loe de Jong, 'geen dominerende figuur – al zal hij wel eens met zijn informaties de koningin in een bepaalde richting hebben geduwd' (348), lijkt zijn rol nog het beste samen te vatten. Gerbrandy was negatiever: 'een trouwe waakhond van het Koninklijk Huis' en '[h]et Huis van Oranje veegt zijn vuile voeten aan hem af' (205).

Het chronologisch beschreven leven van Van 't Sant kent een sterk verhalend karakter. Analyse en duiding ontbreken in het boek. Van der Zee maakt niet duidelijk wat Van 't Sant bewogen heeft een trouwe dienaar te blijven en plaatst zijn leven niet in een groter kader. Dat is een gemiste kans. Alleen al vanuit genderperspectief zijn interessante observaties te noteren. Van 't Sant koos voor leidinggevende functies in een klassiek mannenberoep bij uitstek, de politie, waar hij de eerste vrouw in dienst nam. Vervolgens werd hij de dienaar van een vrouwelijk staatshoofd.

Ondanks grondig archiefonderzoek komt lang niet alles boven tafel. We komen te weinig te weten over wat voor man Van 't Sant was en wat 'Harer Majesteits loyaalste onderdaan' gedacht en gedaan heeft. Bij gebrek aan bronnen kunnen sommige biografieën helaas niet meer geschreven worden.